Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním

Exilový časopis Listy

Francesco Caccamo

Časopis *Listy* založil bývalý ředitel Československé televize Jiří Pelikán na počátku sedmdesátých let v Římě. Dvě nultá čísla byla připravena v roce 1970 u příležitosti prvního výročí smrti Jana Palacha a druhého výročí okupace Československa. Po těchto zkušebních číslech začaly *Listy* od ledna 1971 pravidelně vycházet jako dvouměsíčník, s hlavním cílem reprezentovat reformní kurz pražského jara po jeho porážce a podporovat jeho stoupence ve vlasti. Od té chvíle měly v záhlaví podtitul „Časopis československé socialistické opozice“, který si ponechaly až do přesunu do vlasti, k němuž došlo bezprostředně po zhroucení komunistického režimu.

Od svého založení až do převratných změn roku 1989 zastávaly *Listy* mimořádně důležitou roli v Evropě, která i přes mírové soužití a uvolňování napětí zůstávala drasticky rozdělena železnou oponou. Pod vedením Jiřího Pelikána a dalších představitelů posrpnové emigrace podporovaly cirkulaci myšlenek v Československu, žijícím pod tlakem okupace cizí mocnosti a normalizačního režimu, a poskytovaly opozičním a disidentským kruhům ve vlasti tribunu pro vyjádření vlastních názorů, obav či nadějí. Vedle toho se trvale snažily upoutávat pozornost mezinárodního veřejného mínění na „československou otázku“, přičemž dávaly přednost vazbám na rozličné složky západní levice. Tím se *Listy* dostaly do středu trojúhelníkového vztahu mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním, jenž má zásadní roli pro pochopení událostí v Československu během dvaceti let takzvané

normalizace a tvoří významnou kapitolu ve vývoji vztahů mezi Východem a Západem v době studené války.

Tyto stránky si nekladou za cíl prozkoumat mnohotvárnou činnost *Listů* v její celkové šíři, nýbrž se chtějí soustředit na politické projekty koncipované skupinou exulantů sdružených kolem časopisu a na jejich kontakty ve vlasti. Tato volba z následujícího pojednání vylučuje nepochybně zajímavá témata (jeden příklad za všechny: kulturní a literární debata, jež se na stránkách časopisu mohla pyšnit příspěvky některých předních intelektuálů a spisovatelů své doby), umožňuje však zaměřit pozornost na to, co lze považovat za autentické vodítko *Listů*, za jejich skutečný *raison d'être*.¹

Založení *Listů*

V době založení *Listů* měl Jiří Pelikán za sebou již bohatou a také poněkud rozporuplnou veřejnou kariéru, spjatou s aktivním působením v Komunistické straně Československa, do níž vstoupil už jako šestnáctiletý v roce 1939.² Narodil se v Olomouci roku 1923 v rodině sochaře Julia Pelikána a jeho manželky Boženy. Poté co se jako mladík zapojil do protinacistického odboje a byl na půl roku uvězněn,

- 1 Původní podoba této studie byla zveřejněna italsky pod názvem „Listy: Tra emigrazione, contestazione interna e opinione pubblica internazionale“ ve sborníku z konference „Samizdat mezi pamětí a utopií: Nezávislá kultura v Československu a v Sovětském svazu v druhé polovině 20. století“, která se konala ve dnech 30.5.–1.6.2011 v Padově. Sborník vyšel jako dvojčíslo elektronického časopisu *eSamizdat: Rivista di culture dei paesi slavi* a je volně přístupný na jeho webové stránce (<http://www.esamizdat.it/rivista/2010-2011/index.htm>). Téma článku již autor traktoval před několika lety v biografii věnované Jiřímu Pelikánovi (CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán: Un lungo viaggio nell'arcipelago socialista*. Venezia, Marsilio 2007), která vyšla poté česky (*Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*. Brno – Praha, Doplněk – Masarykova dělnická akademie 2008). Jeho bádání bylo tehdy založeno především na dokumentech uložených v Pelikánově fondu v Historickém archivu Poslanecké sněmovny v Římě (*Archivio Storico della Camera dei Deputati* (dále *ASCD*), Fondo (f.) Jiří Pelikán), zatímco tato studie vychází ze systematictějšího rozboru příspěvků publikovaných v *Listech*. Kromě toho se naskytla příležitost využít materiálů o časopisu a skupině exulantů soustředěných kolem něj, které byly donedávna přístupné ve fondu Adolfa Müllera v brněnské pobočce Archivu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. (dále *AÚSD*, f. Adolf Müller) a nyní čekají na katalogizaci v pražském Národním archivu. Z publikací z posledních let je třeba zmínit knihu Dušana Havlíčka *Listy v exilu: Obsahová analýza časopisu Listy, který v letech 1971 až 1989 vydával v Římě Jiří Pelikán* (Olomouc, Burian a Tichák 2008), kde po úvodní studii věnované statisticko-quantitativní analýze činnosti časopisu následuje rozsáhlá komentovaná antologie úryvků z článků, jež se v časopise objevily. Viz též RAŠKA, Francis: *The Long Road to Victory: A History of Czechoslovak Exile Organizations after 1968*. New York, Columbia University Press 2012, s. 49–72.
- 2 Ohledně Pelikánových aktivit předcházejících založení *Listů* srv. jeho vlastní memoáry: PELIKÁN, Jiří: *Il fuoco di Praga: Per un socialismo diverso* [Pražský oheň: Za jiný socialismus]. Milano, Feltrinelli 1978; dále TÝŽ: *Io, esule indigesto: Il Pci e la lezione del '68 di Praga* [Já, nepohodlný exulant: IKS a poučení z Prahy roku 1968]. Milano, Reset 1998; CACCAMO, F.: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 11–45.

Jiří Pelikán (vlevo) s novinářem Jiřím Ledererem ještě v nadějném čase pražského jara. Všechny fotografie pocházejí z osobního fondu Jiřího Pelikána, který je součástí Historického archivu Poslanecké sněmovny (Archivio Storico della Camera dei Deputati) v Římě

prožil zbytek okupace v ilegalitě. Mezitím jeho rodiče skončili v koncentračním táboře, kde matka, perzekvovaná i pro svůj židovský původ, zahynula. V osvobozené republice nadšeně podporoval komunistickou politiku a po únoru 1948 byl jako předseda ústředního akčního výboru na vysokých školách spoluzodpovědný i za potlačování „reakcionářských, protilidových elementů“.³ S nástupem komunistů k moci zahájil zářnou kariéru, mezi jejíž hlavní momenty patřilo zvolení poslancem Národního shromáždění, zařazení do stranického aparátu, zvolení do čela Mezinárodního svazu studentstva a nakonec v květnu 1963 jmenování do funkce ředitele Československé televize. Právě při řízení televize se Pelikán během šedesátých let vyznačoval silně novátorskými iniciativami a přibližoval se tak k těm složkám komunistické strany a tehdejší československé inteligence, které prosazovaly proces reformy a větší politickou otevřenost. Po vypuknutí pražského jara se pak přirozeně přidal na stranu nového prvního tajemníka KSČ Alexandra Dubčeka a stal se propagátorem informací osvobozených od dogmat a zásahů cenzury, čímž si ale také vysloužil nepřátelství konzervativních sil uvnitř strany a sovětských představitelů.

Po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa v noci z 20. na 21. srpen 1968 se Pelikán zúčastnil tajného sjezdu komunistické strany v pražských Vysočanech, ale o měsíc později byl na nátlak Moskvy odvolán z funkce ředitele televize. Třebaže

3 Výraz je převzat z dopisu, který Pelikán napsal 20.3.1949 tehdejšímu generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ Rudolfu Slánskému (ASCD, f. Pelikán, busta (karton – k.) 6).

dubčekovské vedení už bylo oslabené, podařilo se mu uklidit Pelikána do bezpečí před případnou sovětskou odvetou, když jej vyslalo jako radu pro tiskové a kulturní záležitosti na československé velvyslanectví v Itálii. S postupující normalizací, po odvolání hlavních představitelů reformního kurzu a nahrazení Dubčeka Gustávem Husákem se nicméně i toto řešení ukázalo jako neudržitelné. Když dostal Pelikán příkaz, aby se vrátil do vlasti, odmítl uposlechnout. Jak vysvětlil již v rozhovoru pro londýnské *Timesy* v říjnu 1969, pouze setrvání v cizině mu umožňovalo, aby vedl svobodný boj na obranu zavržené reformní politiky a za národní nezávislost; jinými slovy, jen tak mohl usilovat o šíření svobodných informací o situaci v Československu, což považoval za zcela nezbytné jak s ohledem na své krajany, tak na mezinárodní veřejné mínění.⁴

Ve chvíli, kdy se Jiří Pelikán rozhodl pro exil, nepovažoval se za prostého disidenta či osamoceného exulanta, ale za představitele legitimní vládnoucí skupiny, která byla svržena v důsledku cizího vojenského zásahu. Podle jeho soudu měli členové této skupiny ještě možnosti, ba dokonce povinnost, nadále se angažovat v aktivní politice. Svědčily o tom podle něj projevy, jimiž Češi a Slováci vyjadřovali svou podporu Dubčekovi a jeho spolupracovníkům během srpnové krize, jakož i protesty, jimiž se snažili čelit takzvané konsolidaci poměrů. Masové čistky uvnitř KSČ, k nimž došlo v roce 1970, toto Pelikánovo přesvědčení neoslabily. Naopak, téměř půl milionu členů strany zbavených legitimace (což byla téměř třetina celkového počtu) mohlo podle něj tvořit jádro budoucího opozičního hnutí inspirovaného ideály reformního komunismu či demokratického socialismu, pokud ne přímo „stranu vyloučených“, jež by nabízela alternativu k oficiální komunistické straně. V tomto smyslu byly největší naděje vkládány ne do Dubčeka, který byl v Bratislavě pod přísným dozorem, a navíc se postupně uzavíral do zatvřelého mlčení, ale spíše do představitelů reformního kurzu strany, kteří se v Praze seskupili kolem bývalého předsedy Národního shromáždění Josefa Smrkovského.⁵

Tato skutečná či potenciální domácí opozice mohla podle Pelikána získat účinnou podporu desítek tisíc Čechů a Slováků, kteří po sovětské invazi odešli do ciziny. Bývalý ředitel televize si uvědomoval, že mnozí z těchto emigrantů se po traumatu roku 1968 začali vzdalovat politice a zaujali postoje, jež byly neslučitelné s komunistickou ideologií, a to i v její reformní podobě. Zároveň však věděl, že může počítat se spoluprací několika osobností, které v exilu zůstaly svázány s reformním kurzem. Mezi nimi vynikal například ekonom Ota Šik, hlavní stratég opuštěné reformy systému centrálního plánování a bývalý místopředseda vlády, bývalý předseda Svazu české mládeže Zdeněk Hejzlar, který jako ředitel Československého rozhlasu účinně přispěl k liberalizaci sdělovacích prostředků, germanista Eduard Goldstücker, dří-

4 PELIKÁN, Jiří: Why I have disobeyed the order to return to Prague. In: *The Times*, 1.10.1969.

5 Ohledně tehdejších aktivit vyloučených komunistů viz OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2011, v.v.i., s. 24–39; PELIKÁN, Jiří: *Socialist Opposition in Eastern Europe: The Czechoslovak Example*. London, Allison & Busby 1976; KUSIN, Vladimír: *From Dubček to Charter 77: Czechoslovakia 1968–1978*. Edinburgh, Q press 1978; HEJZLAR, Zdeněk: *Praha ve stínu Stalina a Brežněva*. Praha, Práce 1991 (napsáno 1978).

vější prorektor Univerzity Karlovy a předseda Svazu československých spisovatelů, dále publicista a filmový kritik Antonín J. Liehm, politický činitel a bývalý politický vězeň Artur London, právník a publicista Josef Pokštefl, ekonom a politik Evžen Löbl, filozof Ivan Sviták, publicista a mediální odborník Dušan Havlíček a další. Kromě toho někteří posrpnoví exulanti chystali vlastní vydavatelské aktivity, s nimiž pak *Listy* navázaly úzkou spoluprací. Spisovatel Josef Škvorecký založil v Kanadě nakladatelství Sixty-Eight Publishers, aby šířil díla ve vlasti zakázaných českých a slovenských autorů, zásluhou Adolfa Müllera s Bedřichem Utitzem vzniklo v Německu s podobným záměrem nakladatelství Index. V dalších letech je následovali kupříkladu Jan Kavan s tiskovou agenturou Palach Press, Vilém Prečan s Československým dokumentačním střediskem nezávislé literatury, František Janouch s Nadací Charty 77, Antonín J. Liehm s časopisem *150.000 slov* a do jisté míry i s vícejazyčnou revue *Lettre Internationale*.⁶

Dalším referenčním bodem byla pro Pelikána západní levice. Ve chvíli, kdy učinil rozhodnutí nevrátit se do vlasti, začal se přirozeně orientovat na velké komunistické strany v západní Evropě, zejména pak na Italskou komunistickou stranu, která projevila evidentní zájem o experiment „socialismu s lidskou tvář“ a neváhala veřejně vyjádřit nesouhlas s jeho potlačením. Naděje na navázání trvalé organické spolupráce však byly brzy zmařeny zjištěním, že západní komunisté i přes postupné vzdalování od Kremlu nemíní riskovat roztržku; Moskva pro ně zůstávala hlavním politickým a ideologickým majákem a také cenným donátorem finančních prostředků. Manévrovací možnosti byly nicméně i tak široké. Mnozí západní komunističtí představitelé byli ochotni porušit oficiální linii diktovanou vedením jejich strany a podpořit vyloučené či marginalizované československé soudruhy, další dokonce zakládali odštěpené skupiny v rámci takzvané nové levice, jako Výbor 5. ledna (*Comité 5 janvier*) ve Francii nebo skupinu Il Manifesto v Itálii. „Československá otázka“ vzbuzovala kromě toho zájem vlivných socialistických stran ve Francii a Itálii stejně jako sociálních demokratů ve Spolkové republice Německo, Rakousku nebo Švédsku, pro které představovala nejen zdroj inspirace k pokusům o obrodu socialismu, ale také nástroj, s jehož pomocí mohli zahnat do úzkých své komunistické rivaly a poukázat na jejich přetrvávající závislost na Sovětském svazu.⁷

6 K československé posrpnové emigraci viz RAŠKA, F.: *The Long Road to Victory* (viz pozn. 1); ORSÁG, Petr: „Jak dál?“. Diferenciace československých exilových médií po srpnu 1968 jako výraz proměny exilové veřejné sféry. In: *Historica Olomoucensia*, č. 42. (Sborník prací historických, sv. 30.) Olomouc, Univerzita Palackého 2012, s. 175–192.

7 Pokud jde o vztahy Pelikána s různými složkami italské levice, odkazy v mé citované monografii *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století* byly dále prohloubeny ve studii: CACCAMO, Francesco: *Il PCI, la sinistra italiana e la Primavera di Praga* [IKS, italská levice a Pražské jaro]. In: TÝŽ – HELAN, Pavel – TRIA, Massimo (ed.): *Primavera di Praga, risveglio europeo* [Pražské jaro, evropské probuzení]. Firenze, Firenze University Press 2011, s. 145–170 (původní verze: *The Italian Communist Party, the Italian Left and the Prague Spring*. In: TŮMA, Oldřich – DEVÁTÁ, Markéta (ed.): *Pražské jaro 1968: Občanská společnost – média – přenos politických a kulturních procesů*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2011, s. 193–206). Konkrétně k Lucianu Antonettimu, který byl cenným spolupracovníkem *Listů*, srv. CACCAMO, Francesco: *Una vita all'ombra della Cecoslovacchia* [Život ve stínu Československa]. In: BIANCHINI, Stefano – GAM-

Právě v tomto kontextu se zrodily *Listy*. Vzorem, k němuž explicitně odkazovaly, byl časopis Svazu československých spisovatelů, který byl pod různými názvy – zprvu jako *Literární noviny*, pak od března 1968 až do invaze jako *Literární listy* a nakonec, od listopadu 1968 až do definitivního ukončení činnosti v květnu 1969, právě jako *Listy* – jedním z aktérů politického a kulturního probuzení, jež zasáhlo Československo v průběhu šedesátých let a vyvrcholilo v pražském jaru.⁸ Ve svém programu se *Listy* neomezovaly na obhajobu teoretické platnosti reformního experimentu z roku 1968, ale chtěly také hrát aktivní roli při kritice cizí okupace a normalizace. Časopis se přitom nejevil jako osamocený subjekt, ale jako ústrojná součást širšího hnutí odporu či opozice, jehož centrum zůstávalo ve vlasti a jímž byla právě „československá socialistická opozice“, zmíněná v podtitulu. Tuto koncepci objasňovala redakční poznámka otištěná na začátku čtvrtého ročníku, v níž se tvrdilo, že *Listy* a jejich spolupracovníci „považují se za dočasně v cizině působící součást vnitřní socialistické opozice, která působí v Československu. Plní podle svých sil některé funkce, které nemůže plnit opozice doma, především informátora světové veřejnosti o poměrech v Československu, rozvíjení kontaktů se spojenci, teoretické a publicistické činnosti směrem domů i v mezinárodním pokrokovém hnutí. Podrobují se však cílům a taktice, jak jsou formulovány reálnými opozičními silami a jejich zájmy v Československu, kde je a zůstane hlavní rozhodující fronta našeho boje.“⁹ Jak uvidíme, tato koncepce projde během doby citelnými změnami, zejména v souvislosti s pohyby v prostředí vyloučených komunistů doma inspirovanými vznikem Charty 77. Celkově vzato lze ale říci, že bude určovat činnost časopisu až do roku 1989.

Z hlediska organizačního byly *Listy* důvěrně spojeny se svým zakladatelem. Jiří Pelikán, který byl postupně předsedou redakční rady, šéfredaktorem či koordinátorem, se stal skutečným *spiritus movens* časopisu.¹⁰ Díky svým organizačním

BETTA, Guido – MIRABELLA, Salvatore (ed.): *Una vita per la Cecoslovacchia: Il fondo Luciano Antonetti* [Život zasvěcený Československu: Fond Luciana Antonettiho]. Bologna, CLUEB 2011, s. 14–29. O vztazích československé emigrace a disentu se západní levice viz také LOMELLINI, Valentine: *L'appuntamento mancato: La sinistra italiana e il Dissenso nei regimi comunisti (1968–1989)* [Zmeškaná schůzka: Italská levice a disent v komunistických režimech (1968–1989)]. Firenze, Le Monnier 2010; TÝŽ *Les relations dangereuses: French Socialists, Communists and the Human Rights Issue in the Soviet Bloc*. Brussels, P.I.E. Peter Lang 2012.

8 Počátky *Listů* byly přehledně sumarizovány v redakčním úvodníku k desátému výročí založení časopisu, v němž byly mimo jiné zdůrazněny ještě dálnější vazby na *Lidové noviny*: Redakce: L.N, LL, L. In: *Listy*, roč. 10, č. 1 (únor 1980), s. 1–3; v téže linii LIEHM, Antonín: *Dalla cultura alla politica* [Od kultury k politice]. In: LEONCINI, Francesco (ed.): *Che cosa fu la Primavera di Praga* [Co bylo Pražské jaro]. Bari – Roma, Manduria – Pietro Lacaita 1989, s. 127–150. Zdá se příznačné, že v korespondenci se představitel posrpnového exilu zpočátku zmiňovali o *Listech* také jako o „Literárkách“, což byl hovorový název pro *Literární noviny* i *Literární listy* (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 15, dopis Evžena Löbla Pelikánovi z 2.6.1970; *tamtéž*, k. 16, dopis Antonína J. Liehma Pelikánovi z 20.11.1970).

9 Redakce: Na prahu IV. ročníku „Listů“. In: *Listy*, roč. 4, č. 1 (únor 1974), s. 4–6, zde s. 6; viz také Redakce: Do pátého roku. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 1 (únor 1975), s. 1 n.

10 Pelikán se ostatně ke své vedoucí roli osobně hlásil. Jak napsal jednomu představiteli domácí opozice v předvečer vydávání časopisu: „Převzmu osobní kontrolu nad za-

schopnostem, talentu sprádat vztahy mezi různými lidmi a také díky své značné politické a ideologické adaptabilitě dokázal kolem *Listů* shromáždit značný počet spolupracovníků pocházejících z řad posrpnové emigrace. Tato spolupráce si uchovala plynulý a neformální ráz, i když během let procházela citelnými obměnami. Nicméně platilo, že pro úkoly konkrétnější povahy měl Pelikán vedle sebe dosti početnou redakční radu; seznam jejích členů byl však zveřejňován teprve od roku 1983.¹¹ V osmdesátých letech byl také kvůli narůstajícím závazkům, které na sebe Pelikán bral jako poslanec Evropského parlamentu, přijat do redakční rady ve funkci výkonného redaktora publicista a překladatel Vladimír Tosek.¹² Po jeho smrti v roce 1987 se funkce ujal publicista, spisovatel a dlouholetý ředitel nakladatelství Mladá fronta Čestmír Vejdělek.¹³

K dohledu nad zaměřením časopisu a k přípravě iniciativ víceméně politického charakteru byl určen jiný organismus: „kolektiv“ či „skupina“ *Listy*.¹⁴ Počátky skupiny spadají do doby, kdy se posrpnová emigrace teprve rodila a pokoušela se získat pevnější organizační podobu. Hmotné potíže a vnitřní rozpory zabránily vytvoření organických struktur, ale hned na začátku sedmdesátých let přece jen

měřením. Povede-li se, mohl by se stát orgánem [československého] socialistického hnutí.“ (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 15, nedatovaný Pelikánův dopis Dalimilovi (Antonínu J. Liehmovi) z konce roku 1970.) Tuto jeho „nadřazenost“ plně uznali ostatní posrpnoví emigranti. „Dobře to všechno promysli, Jirko, dostal ses do pozice, že to na Tobě nejvíce záleží,“ psal mu Zdeněk Hejzlar 29.11.1970 (*tamtéž*, k. 16). A poklonu Pelikánovi skládal také Liehm v dopise z 8.3.1971: „Já vždycky říkal, že jsi z nás jediný politik, a Ty mě o tom holt přesvědčuješ v jednom kuse znova a znova“ (*tamtéž*). Ještě po letech prohlásil jiný významný exulant: „Tvá situace osobní je mezi všemi emigranty výlučná, neopakovatelná a zvláštní, neboť se z Tebe stala – mimochodem velmi důležitá a nenahraditelná – ‘institute’. Plníš velmi exponovanou funkci, tj. funkci představitele čs. socialistické opozice v centru politického dění a střetávání. (...) Spojením zvláštních a obecných okolností se stalo, že konáš a zároveň symbolizuješ náš politický odpor. (...) Je to s Tebou prostě jako s Rakousko-Uherskem: Kdybychom Tě neměli, museli bychom si Tě vymyslet!“ (*Tamtéž*, dopis Dušana Havlíčka Pelikánovi z 31.12.1976.)

11 Teprve od roku 1975 se na zadní straně obálky objevovala informace, že časopis řídí Jiří Pelikán za pomoci redakční rady (viz *Listy*, roč. 5, č. 1 (únor 1975), s. 48). V roce 1979 byla jmenována úzká redakční rada, kterou tvořili Jiří Pelikán, Zdeněk Hejzlar, Adolf Müller a dva novější exulanti, Zdeněk Mlynář a Michal Reiman (Shromáždění *Listy*. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 7 (prosinec 1979), s. 59). Od roku 1983 redakční rada sestávala z většího počtu osob, mezi nimiž figurovala většina hlavních spolupracovníků časopisu (*tamtéž*, roč. 13, č. 1 (únor 1983), s. 80).

12 Toskova role byla formalizována až v druhé polovině 80. let (*tamtéž*, roč. 16, č. 6 (prosinec 1986), s. 80).

13 K Vejdělkově činnosti pro *Listy* srv. HAVLÍČEK, D.: *Listy v exilu*, s. 10 (viz pozn. 1); viz také AÚSD, f. Adolf Müller, k. 18.

14 V tomto bodě částečně přijímám připomínky, jež k mé citované biografii *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století* vyjádřil Dušan Havlíček v recenzi „Co autor nespátřil či přehlédl“ v *Listech*, roč. 38, č. 5 (2008), s. 33–38. Havlíček popřel, že by se skupina *Listy* omezovala pouze na signatáře dokumentů vydaných jménem skupiny, a zdůraznil, že měla širší složení. Pokud je to pravda, pak diferenciace mezi skupinou jako celkem a užší složkou jejího vedení se nicméně zdá být zjevná (více k tomu níže).

vzniklo kolem časopisu seskupení neformální povahy. O obtížném hledání konsenzu svědčí přinejmenším vágní a nezávazná formulace, přijatá na schůzi v Miláně roku 1971, podle níž „za člena skupiny se pokládá, kdo se podílí na některé její aktivitě a kdo vyslovil se svým členstvím souhlas“. ¹⁵ V následujících letech byly učiněny pokusy dodat této formuli větší konzistenci. To vyvrcholilo v roce 1977 uveřejněním Hejzlarovy poznámky, v níž byla skupina Listy definována jako „velice volné a neinstitutionalizované seskupení“, jež sdružuje v emigraci Čechy a Slováky, kteří mají za sebou účast na reformním hnutí v šedesátých letech a poté osobní zkušenost „osmašedesátého“. Podle této glosy spočívaly cíle skupiny v informování světového veřejného mínění o situaci v Československu a kruhů domácí opozice o vývoji na Západě, v podpoře kontaktů s mezinárodní levicí a v účasti na vypracovávání socialistických řešení soudobých problémů. Dále se zde upřesňovalo, že skupina kromě časopisu *Listy* využívá i nakladatelství Index a agenturu Palach Press a spolupracuje s různými západními levicovými institucemi. ¹⁶

Navzdory tomuto poměrně širokému záběru zůstala činnost skupiny Listy ve skutečnosti omezena na uspořádání několika seminářů a podepsání několika výzev, jakož i na konání pravidelných plenárních schůzí. Jak vyplývá z Pelikánovy korespondence, hlavní otázky politické povahy byly svěřeny do kompetence úzkého vedení, které také podepisovalo dokumenty vydané jménem skupiny a oficiálně se účastnilo kongresů a konferencí. Během let složení tohoto úzkého vedení prošlo menšími změnami, v zásadě ale spočívalo na několika totožných osobách. Vedle Jiřího Pelikána za ně nejčastěji vystupoval Zdeněk Hejzlar a Adolf Müller, k nimž se po odchodu do exilu v roce 1977 připojil i bývalý člen předsednictva Ústředního výboru KSČ Zdeněk Mlynář. Tato situace se jistým způsobem formalizovala

15 Řečeno slovy Zdeňka Hejzlara z dopisu Mlynářovi z 19.9.1977 (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 10). Sám Pelikán vyjádřil jisté rozpaky: „Já pořád vidím jediný smysl organizace v exilu v tom, pokud se bude moci ustavit jako zahraniční sekce ilegální organizace.“ A pak dodal: „Možná, že doba není zralá, možná, že už prošla, ale to se uvidí.“ (*Tamtéž*, k. 18, Pelikánův dopis Adolfu Müllerovi z 3.1.1972.)

16 O skupině LISTY. In: *Listy*, roč. 7, č. 3–4 (červenec 1977), s. 15. Je zde také uveřejněno prohlášení, které učinil Hejzlar pro dánský deník *Information*. Tuto formulaci ostatní představitelé posrpnového exilu ve skutečnosti okamžitě považovali za příliš ambiciózní. Například Adolf Müller Hejzlarovi v kritickém tónu napsal: „Charakterizuješ náhle skupinu Listy zcela klasicky jako politickou instituci a snažíš se ji popsat kádrově i rozpočtově, a tak maluješ obraz, kterého není. Já za sebe dodávám: kéž by to bylo tak, jak to líčíš.“ (*AÚSD*, f. Adolf Müller, k. 19, Müllerův dopis Hejzlarovi ze 17.8.1977 a Hejzlarova odpověď Müllerovi z 24.9.1977.) Následujícího roku se Mlynář snažil zavést jisté změny a upřesnil, že skupina Listy je „velmi volné“ seskupení stoupenců reformního komunismu a podporovatelů pražského jara, kteří se po odchodu do exilu sice diferencovali, nicméně se odvolávají na zkušenost s demokratickým socialismem a jsou přesvědčeni o nutnosti spolupráce jak s eurokomunisty, tak i socialisty (Z projevu Zdeňka Mlynáře za skupinu „Listy“. In: *Listy*, roč. 8, č. 6 (prosinec 1978), s. 17 n.).

Jiří Pelikán se Zdenou Tominovou a novinářem, filmovým kritikem a překladatelem Antonínem J. Liehmem (zcela vpravo), který se stal nejčastěji publikujícím autorem římských Listů

roku 1978 vytvořením koordinační skupiny, kterou tvořily tyto čtyři osobnosti a jež fungovala až do pádu normalizačního režimu.¹⁷

Po této obecné charakteristice je namístě stručně pojednat ještě o některých specifických otázkách týkajících se *Listů* a jejich činnosti:

Financování časopisu

Mezi důvody, proč měl Pelikán v prostředí posrpnové emigrace přednostní postavení, hrál nemalou roli fakt, že dovedl opatřit finanční prostředky nezbytné pro vydávání *Listů*. Náklady na výrobu a distribuci šesti čísel časopisu ročně v několikatisícovém nákladu rozhodně nemohly být zanedbatelné, zvláště když uvažíme, že přibližně polovina výtisků byla zasílána do Československa zdarma. Na nařčení normalizačního režimu, podle něž byla do financování časopisu zapojena „střediska světového imperialismu“, od CIA po „sionisty“, Pelikán vždy odpovídal, že spolupracovníci *Listů* vykonávají svou činnost bez nároku na odměnu a k tomu že je třeba přičíst

17 Srv. Sdělení o schůzce skupiny Listy. In: *Listy*, roč. 8, č. 1 (únor 1978), s. 12. Tato struktura byla během roku 1979 v zásadě duplikována (dále byl přijat pouze Michal Reiman) vytvořením redakční rady (viz pozn. 11).

finanční pomoc čtenářů a příznivců Československa.¹⁸ Podobnými argumenty čelil také pochybnostem a připomínkám vznášeným dokonce některými přáteli z exilu.¹⁹

Za současného stavu dokumentace lze říci, že část nákladů se skutečně dařilo pokrýt díky předplatitelům časopisu z řad československého exilu. Další pomoc přicházela od západní levice, v jejíchž kruzích Pelikán disponoval sítí přátel a známých. Zvláště významná byla materiální podpora, kterou v různé formě poskytovala Italská socialistická strana díky iniciativě jejího generálního tajemníka Bettina Craxiho, a také štedrá podpora, kterou Hejzlarovým prostřednictvím *Listům* každoročně zasílali skandinávští sociální demokraté.²⁰ Vedle toho však existovaly ještě další finanční zdroje.²¹ V následujících letech zvolení do Evropského parlamentu otevřelo Pelikánovi nové kanály, které mu zajistily pomoc některých západních institucí. Podle slov Viléma Prečana „jeho postavení a reputace mu umožňují otevřít zdroje, jež jsou jiným nepřístupné“.²²

Spojení s Československem

Jak bylo řečeno, *Listy* se považovaly za nedílnou součást opozičního hnutí působícího v první řadě v Československu. V této perspektivě mělo zásadní význam udržovat spojení s vlastí a zajišťovat výměnu informací a materiálů překonáváním bariér, jež jim kladl do cesty policejní a informační aparát domácího režimu. Za tímto účelem byli Pelikán a další představitelé posrpnové emigrace nuceni zahájit aktivitu konspiračního typu, která během normalizace prošla proměnlivými událostmi. Počínaje rokem 1970 se bývalý televizní ředitel dohodl s Petrem Pithartem na vytvoření

18 Redakce: Do pátého roku (viz pozn. 9).

19 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 3, Pelikánův dopis Otu Šikovi z 26.3.1971; AÚSD, f. Adolf Müller, k. 18, Pelikánův dopis Müllerovi z 8.11.1973.

20 Detailněji viz CACCAMO, F.: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 44 a 85 n.

21 O tom svědčí poznámky Adolfa Müllera, z nichž vyplývá, že koncem 70. let západoněmecká sociální demokracie poskytla z podnětu člena jejího předsednictva Karstena Voigta částku dvacet tisíc marek na nákup tiskářského stroje pro nakladatelství Index, která měla sloužit i potřebám *Listů* (AÚSD, f. Adolf Müller, k. 18, nedatovaný Pelikánův dopis Müllerovi a Müllerova odpověď z 6.3.1979; *tamtéž*, Müllerův dopis Hejzlarovi z 19.8.1979).

22 HAVEL, Václav – PREČAN, Vilém: *Korespondence 1983–1989*. Ed. Vojtech Čelko. Praha, Československé dokumentační středisko 2011, dokument č. 34, Prečanův dopis Havlovi z 25.–30.12.1983, s. 113–129, zde s. 124. Z korespondence Viléma Prečana s Václavem Havlem se kupříkladu dovídáme, že si šéfredaktor *Listů* zajistil podporu amerických institucí (třebaže, jak bylo upřesněno, „nejde o CIA ani nic podobného“) (*tamtéž*, dokument č. 74, Prečanův dopis Havlovi z 3.9.1984, s. 226–234, zde s. 227). Jak upřesňuje autor doslovu k této knize, šlo o National Endowment for Democracy (SUK, Jiří: Společně pro Chartu 77, nezávislou kulturu a svobodné Československo: Nad korespondencí Václava Havla a Viléma Prečana. In: *Tamtéž*, s. 779–806, zde s. 788).

systému spojení mezi Československem a světem za hranicemi.²³ V následujících letech se otevřely nové kanály také díky pomoci některých západních diplomatů.²⁴ Represivní aparát v Praze nicméně líčil pasti. Bezprostředně poté co začaly *Listy* vycházet, postihly politické procesy řadu vyloučených komunistů, s nimiž posrpnový exil udržoval kontakty, včetně Milana Hübla a Jaroslava Šabaty.²⁵ Další represe nastaly na začátku osmdesátých let, když se československé bezpečnostní orgány zmocnily dodávkového vozu, který kromě publikací a dalšího materiálu neopatrně převážel i několik dopisů umožňujících identifikaci jejich adresátů, což mělo za následek zatčení a odsouzení skupiny členů domácí opozice a zkomplikování vazeb s exilem.²⁶

Situace se začala měnit teprve v polovině osmdesátých let, kdy jednak postupné uvolňování poměrů v sovětském bloku vyvolané politikou Michaila Gorbačova a jednak vzrůstající dostupnost technologických inovací (fotokopírky, magnetofony, počítače) oslabovaly kapacitu československých úřadů kontrolovat existující komunikační kanály a bránit navazování spojení disentu s cizinou. Právě tehdy se skupině exulantů zastupujících odlišné politické orientace podařilo za rozhodujícího přispění Jiřího Pelikána zaslat disidentským kruhům stroje a finance na vydávání samizdatových *Lidových novin*.²⁷

Jiří Pelikán se svými spolupracovníky, publicistou a právníkem Josefem Pokštetlem (vlevo) a vydavatelem Adolfem Müllerem

23 Viz VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (ed.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*, sv. 1: *Disent v období tzv. normalizace*, Praha, Prostor 2005, rozhovor s Petrem Pithartem, s. 719–799, zde s. 747.

24 Viz PREČAN, Vilém (ed.): *Ve službách společné věci: Wolfgang Scheur a Praha 1981–1989 / Im Dienst der gemeinsamen Sache: Wolfgang Scheur und Praga 1981–1989*. Brno, Atlantis 2001; SUK, Jiří: Podrobná zpráva o paralelní polis: Nad korespondencí Václava Havla a Františka Janoucha. In: HAVEL, Václav – JANOUCHE, František: *Korespondence 1978–2001*. Praha, Akropolis 2007, s. 9–29.

25 K těmto procesům viz např. CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997. S těžkostmi dané chvíle se Pelikán svěchoval v dopise Adolfu Müllerovi a Bedřichu Utitzovi 24.4.1972 (AÚSD, f. Adolf Müller, k. 18). V *Listech* byl publikován značný počet článků k tématu politických procesů za normalizace.

26 O této aféře a následujícím napětí v prostředí exilu se vyskytují početné zmínky v korespondenci Pelikána a jeho spolupracovníků jak v římském Pelikánově fondu, tak ve fondu Adolfa Müllera.

27 K okolnostem vydávání *Lidových novin* viz CACCAMO, F.: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 104–106. O významu Pelikánova angažmá při shánění finančních

Vztahy s poúnorovou emigrací

Jedním z problémů, s nimiž se Pelikán a další představitelé posrpnové emigrace museli vyrovnávat, byly vztahy s krajany, kteří odešli do exilu již po únoru 1948. Třebaže po dvaceti letech strávených mimo Československo už poúnorová emigrace přicházela o politickou iniciativu, její zástupci vznášeli argumenty, které dokázaly novou vlnu exulantů uvést do velkých rozpaků. Na jedné straně nesouhlasili s legitimitou komunistického vládnutí – nejen od počátku normalizace, ale už od únorového převratu – na straně druhé vinili nové exulanty z přímé účasti na stalinistických represích (byl to mimochodem právě případ Pelikána, který byl zodpovědný za „studentské prověrky“ a univerzitní čistky).²⁸ Nelze se divit, že v této atmosféře výzvy skupiny kolem *Listů*, aby utichly polemiky uvnitř emigrace a síly se soustředily na boj proti režimu ve vlasti, vyznívaly naprázdno a že nabídky ke spolupráci založené na vzájemném respektu nenacházely patřičnou odezvu.²⁹ V tomto ohledu představoval významnou výjimku Pavel Tigrid, který se díky časopisu *Svědectví* mohl těšit jistému vlivu či respektu i doma v Československu. Tigrid postupem doby přistoupil na dialog s Pelikánem a uskutečnil společně s ním důležité akce na podporu disentu, jako byla výše zmíněná pomoc při vydávání *Lidových novin*. Zároveň se nikdy netajil tím, že prosazuje jinou historickou a politickou koncepci, která se hluboce liší od reformněkomunistických představ skupiny *Listy*, a tak je jen přirozené, že mezi *Svědectvím* a *Listy* to občas polemicky zajiskřilo.³⁰

Slovenská otázka

Jelikož se *Listy* chtěly prezentovat jako iniciativa československá, bylo pro jejich šéfredaktora a spolupracovníky důležité, aby navázali trvalou spolupráci s představiteli domácí opozice či emigrace slovenské národnosti. Tomuto záměru však stála v cestě odlišná podoba normalizace na Slovensku v porovnání s českými zeměmi a také tendence Slováků, kteří odešli do ciziny po roce 1968, zapadnout do již existujících krajanských organizací katolického či nacionalistického zaměření. Lidé kolem *Listů* tento problém citlivě vnímali. Například Ota Šik upozorňoval Pelikána ještě před založením časopisu: „Ze Slovenska nikoho vhodného neznám,“³¹ zatímco

prostředků pro tuto iniciativu svědčí explicitní Havlovo uznání v dopise Františku Janouchovi z 25.7.1988 (HAVEL, V. – JANOUGH, F.: *Korespondence 1978–2001*, dokument č. 169, s. 387–393).

28 Více k tomu viz CACCAMO, F.: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 15 n.

29 Viz Redakce: Do pátého roku (viz pozn. 9).

30 V tomto ohledu se mi jeví jako účelová kritika mého podání vztahů mezi poúnorovou a posrpnovou emigrací v biografii o Jiřím Pelikánovi, kterou formuloval Dušan Havlíček (Co autor nespátřil či přehlédl, s. 35 – viz. pozn. 14). I když necháme stranou polemiky mezi *Svědectvím* a *Listy* (ostatně připomínané samotným Havlíčkem v knize *Listy v exilu*, s. 237–245 a 466–473), kritickými soudy na adresu poúnorové emigrace i samotného Tigrida je poseta korespondence Jiřího Pelikána a jeho spolupracovníků. Jen jako příklady mohou sloužit Müllerovy dopisy Pelikánovi z 18.–30.9.1972 a 19.10.1973 stejně jako Pelikánův dopis Müllerovi z 24.5.1974 (AÚSD, f. Adolf Müller, k. 18) nebo Hejzlarův dopis Pelikánovi z 1.9.1977 (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 10).

31 ASCD, f. Pelikán, k. 15, Šikův dopis Pelikánovi z 19.2.1970.

Evžen Löbl potvrzoval obavy, jež Pelikán vyjádřil už dříve: „Máš pravdu, ľudia zo Slovenska budú chýbať.“³² Nedostatek, či přímo absence slovenských spolupracovníků se odrazily ve skutečnosti, že v prvních ročnících *Listů* vycházely články téměř výhradně v češtině.³³ Situace se alespoň trochu zlepšila po ustavení Charty 77, kdy *Listy* začaly tisknout příspěvky jednoho z mála slovenských signatářů Miroslava Kusého a přinesly také několik slovenských literárních textů.³⁴ Tato skutečnost nutí k zamyšlení a pomáhá pochopit rozkol mezi oběma národy, který se projevil po roce 1989.

Ve službách socialistické opozice

Problém politické orientace *Listů* byl nadnesen již v prvním čísle časopisu v anonymním úvodníku, jehož autorství lze velmi pravděpodobně přisuzovat Pelikánovi. Tvrdilo se v něm, že „základní ideovou náplní“ celé iniciativy je „navázat na myšlenky demokratického socialismu z r. 1968 a současně být tlumočnickem odporu našeho lidu proti okupaci a k tzv. normalizaci. Jsme totiž přesvědčeni, že velká část našich lidí opravdu upřímně podporovala hnutí za obrodu socialismu v r. 1968 a že jeho základní směr – přes mnohé chyby a nedůslednosti – ukazuje stále jediné východisko z politické, ekonomické a morální krize naší společnosti.“ Z těchto premis vyplývalo, že „je nutno pokračovat v aktivním boji za osvobození naší země od okupace a za právo našeho lidu volit si svou vlastní cestu k socialismu, který by odpovídal našim tradicím, podmínkám, mentalitě, a hlavně vůli většiny našich obyvatel“.³⁵

Již od začátku bylo tedy opodstatnění *Listů* spatřováno v potvrzení platnosti zkušeností z osmašedesátého roku a ideálů demokratického socialismu či reformního komunismu – je třeba zdůraznit, že tyto dva termíny používal Pelikán a skupina exulantů, jež se kolem něj utvářela, víceméně jako ekvivalenty. V rámci takto nastavených parametrů byl časopis otevřený neobyčejně široké pluralitě hlasů a postojů.

32 *Tamtéž*, Löblův dopis Pelikánovi z 6.7.1970. O několik let později dal Adolf Müller průchod svým obavám v dopise Pelikánovi: „Trochu se děsím, když domyslím konsekvence oživené nacionální problematiky doma. Neměli bychom se opravdu víc věnovat Slovensku, tj.: hledat i posílit styk s opozičními skupinami na Slovensku, přimět je k častějšímu vystupování, najít doma slovenského autora a inspirovat ho k napsání práce, která by ukázala byrokratický centralismus jako příčinu pseudonacionálních problémů a rozbila pohádky (které jsme sami někdy živilí) o protislovensky zaměřeném A. Novotném a protičesky postupujícím Husákovi atd.“ (Viz *AÚSD*, f. Adolf Müller, k. 18, Müllerův dopis Pelikánovi z 25.3.1976.)

33 Na první příspěvek ve slovenštině si čtenáři museli počkat až do konce druhého ročníku – nešlo navíc o původní text, ale o překlad proslovu Alexandra Solženicyna určeného pro ceremoniál při předávání Nobelovy ceny (A. Solženicyn. In: *Listy*, roč. 2, č. 5–6 (listopad 1972), s. 35 n.). Další slovenský text pak vyšel po dvou letech (Dopis Jána Mlynárika. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 4 (říjen 1974), s. 46–48).

34 Navzdory tomu Dušan Havlíček má za to, že *Listy* je třeba označovat za časopis „v českém a slovenském jazyce“ (Co autor nespatričl či přehlédli, s. 35).

35 Proč nesmíme mlčet? In: *Listy*, roč. 1, č. 1 (leden 1971), s. 1 n.

Nejpřesvědčenějším a také nejkoherentnějším zastáncem perspektivy demokratického socialismu či reformního komunismu byl Zdeněk Hejzlar, který byl ve svém švédském útočišti asi nejbližším Pelikánovým spolupracovníkem po celou dobu trvání exilu. Ve svých příspěvcích se bývalý ředitel Československého rozhlasu neúnavně vracel k novátorskému charakteru zkušenosti z pražského jara, zdůrazňoval setrvalou platnost programu humanistických a antibyrokratických reforem a vyzdvihoval nejvýznamnější momenty této zkušenosti, od zvolení Alexandera Dubčeka do čela komunistické strany přes vypracování *Akčního programu KSČ* po vysočanský sjezd během invaze.³⁶ Pelikán se vyslovoval v podobném duchu, třebaže flexibilněji a pragmatičtěji. Například na jedné konferenci organizované Francouzskou socialistickou stranou koncem roku 1972 vychvaloval zakladatel *Listů* „československý model“ jako alternativu k sovětskému socialismu a vykládal jej ve smyslu, který by byl co nejslučitelnější s orientací převládající tou dobou v západní levici. Podle jeho interpretace byl výrazným rysem pražského jara úzký vztah, jenž se vytvořil mezi stranou a společností, dále přechod od státního vlastnictví k vlastnictví skutečně kolektivnímu, spojení prvků zastupitelské a přímé demokracie, spoluúčast více politických sil na moci, nezávislost odborů, svoboda slova, sdružování a šíření informací.³⁷

Kritičtější podněty najdeme u bývalého šéfredaktora *Literárních listů* Antonína J. Liehma, který se stal neplodnějším autorem římských *Listů*. V článku otiskném pod pseudonymem Dalimil vylučoval, že by komunistická strana mohla znovu získat přízeň většiny Čechů a Slováků, neboť se zdiskreditovala tím, že ustoupila sovětskému nátlaku a přijala politiku takzvané normalizace.³⁸ Jeho vystřízlivění nešetřilo ani Dubčeka, který si podle Liehma podobně jako mnozí jiní krajané zidealizoval Sovětský svaz do té míry, až uvěřil, že upřímnost vlastních socialistických záměrů postačí, aby zabránila invazi do Československa.³⁹ Jiní emigranti zacházeli ještě dál. Revizionistický filozof Ivan Sviták, který se od komunistické strany distancoval už v šedesátých letech a v roce 1968 se podílel na vzniku Klubu angažovaných nestraníků,⁴⁰ neváhal označit dubčekovský reformismus za překonaný. Ve výrazně levicové perspektivě stavěl proti revizionismu pražského jara trockistickou teorii permanentní revoluce, čínský a jugoslávský experiment, a zejména pak koncepci, jež na Západě začalo hlásat hnutí takzvané nové levice.⁴¹ Pro šachového velmistra

36 HEJZLAR, Zdeněk: Tři roky po lednu. In: *Tamtéž*, s. 6–8; TÝŽ: Vysočanský XIV. sjezd KSČ. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 3 (květen 1971), s. 14–17; TÝŽ: Duben 1968. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 2 (březen 1972), s. 15 n.; TÝŽ: Bránit skutečný obsah hnutí r. 1968. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 1 (únor 1973), s. 44 n.

37 PELIKÁN, Jiří: „Pražské jaro“ a jeho význam pro socialistickou teorii a praxi: Příspěvek na konferenci uspořádané SSF v Paříži ve dnech 25.–26. listopadu 1972. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 1 (únor 1973), s. 33–37.

38 DALIMIL [LIEHM, Antonín]: Co s komunistickou stranou? In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 3 (květen 1971), s. 17–19.

39 TÝŽ: Po pěti letech. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 1 (únor 1973), s. 1–4.

40 HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha, Prostor 2008, s. 144–171.

41 SVITÁK, Ivan: Dívat se dopředu. In: *Listy*, roč. 1, č. 6 (listopad 1971), s. 23 n.

Politik a politolog Zdeněk Mlynář (uprostřed) a Jiří Pelikán (zcela vpravo) při setkání s generálním tajemníkem Komunistické strany Španělska Santiagem Carillem (druhý zprava) v roce 1977

Ludka Pachmana bylo naopak dvacetiletí komunistického experimentu v Československu důkazem, že vláda jedné strany nevyhnutelně přivede k moci kliku dogmatiků a oportunistů. Podle Pachmana zůstávala většina jeho krajanů orientovaná socialisticky, ale bylo třeba definovat, o jaký typ socialismu půjde; z toho důvodu neviděl pro budoucnost jinou alternativu než svobodnou volbu obyvatel, která by se uskutečnila prostřednictvím voleb za účasti většího počtu politických stran.⁴²

Přes tuto názorovou pluralitu *Listy* zůstávaly soustředěny na vývoj ve vlasti. První ročníky ovládaly protesty proti cizí okupaci a proti normalizaci, počínaje odsouzením politických procesů, stranických čistek a diskriminace osob, které se nezřekly svých postojů v duchu pražského jara. Zřetelný odpor vyvolal pokus Husákova vedení zaštitit se přijetím programového dokumentu známého jako *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* a svoláním nového sjezdu strany v květnu 1971.⁴³ V této souvislosti *Listy* šířily nepočtená sdělení, jejichž

42 PACHMAN, Luděk: Smysl našeho boje. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 1 (únor 1973), s. 17–19. V následujících letech se vztahy mezi Pachmanem a skupinou *Listy* dostaly do vážné krize, zejména poté co se bývalý šachový velmistr sblížil s křesťanskodemokratickými kruhy v Bavorsku a přijal „revizionistickou“ pozici v otázce sudetských Němců. Velice tvrdé odsudky Pachmana zaznívaly v dopisech mezi Pelikánem a ostatními členy skupiny *Listy*, které jsou uloženy jak v římském fondu Jiřího Pelikána, tak ve fondu Adolfa Müllera.

43 Pokud se omezíme jen na Pelikánovy příspěvky: PELIKÁN, Jiří: Smysl procesu s 19. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 2 (březen 1971), s. 10 n.; TÝŽ: Sjezd nového absolutismu. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 3 (květen 1971), s. 20 n.; TÝŽ: Pokus o normalizaci nenormálního. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 4–5 (čer-

prostřednictvím se představitelé potlačeného reformního kurzu v Československu snažili, aby jejich hlas byl slyšet ve vlasti i v cizině. To byl třeba případ rozhovoru s Josefem Smrkovským, který se objevil v září 1971 v časopise Italské komunistické strany *Giorni – Vie nuove*. Kromě toho, že představoval tu nejautoritativnější obžalobu, která byla do té chvíle vznesena proti normalizačnímu režimu, byl také důkazem, že „československá otázka“ vzbuzuje solidaritu – pokud ne evropských komunistických stran jako celku, pak přinejmenším některých jejich předních činitelů (jako právě ředitele časopisu *Giorni* Davida Lajola).⁴⁴ Obdobná pozornost byla věnována takzvané politické závěti, kterou po sobě Smrkovský zanechal, když v lednu 1974 zemřel,⁴⁵ upřímné soustrasti, již při té příležitosti vyjádřil Alexander Dubček vdově Kateřině Smrkovské,⁴⁶ jakož i dopisu, který muž, jenž se stal symbolem pražského jara, zaslal Federálnímu shromáždění a Slovenské národní radě v říjnu 1974.⁴⁷ A třebaže to překračovalo rámec socialistické opozice, časopis nezapomínal ani na svědectví intelektuálů z prostředí disentu, počínaje otevřeným dopisem Václava Havla Gustávu Husákovi v roce 1975.⁴⁸

S většími obtížemi se *Listy* pokoušely interpretovat nedostatečné a nesnadno ověřitelné zprávy, které prosakovaly z Československa ohledně pokusů odblokovat situaci způsobenou normalizací. Právě v komentáři k Dubčkovu dopisu vdově Josefa Smrkovského se Pelikán pozastavil nad tím, že se bývalý předseda Národního shromáždění před smrtí pokoušel zahájit přímá jednání se Sověty. Přesněji řečeno, v roce 1973 zaslal Smrkovský Leonidu Brežněvovi dopis, jehož jedna kopie skutečně dorazila na místo určené díky zprostředkování „na nejvyšší úrovni“ (jak se později ukázalo, bylo dílem generálního tajemníka italských komunistů Enrika Berlinguerra). Pelikán mimo jiné referoval o tom, co se tehdy říkalo, že prý se Smrkovskému dostalo od emisarů z Moskvy ujištění, že jeho dopis bude pečlivě zváženo.⁴⁹ Tato

venec 1971), s. 1–6; TÝŽ: Nenechat udusit hlas Československa! In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 2 (březen 1972), s. 9 n.; TÝŽ: Procesy a opozice. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 5–6 (listopad 1972), s. 1 n.

44 Mluví Josef Smrkovský. In: *Tamtéž*, roč. 1, zvláštní vydání (1971), 8 stran.

45 Rozhovor Ondřeje Pitra se Smrkovským: Nedokončený rozhovor. In: *Listy*, roč. 5, č. 2 (březen 1975), s. 3–25 (jméno Ondřej Pitr bylo pseudonymem Jiřího Dienstbiera). Rozhovoru předcházela v čísle redakční článek „Významné svědectví“, s. 1–3. I tento text byl původně otištěn v časopise *Giorni*.

46 Dopis Alexandra Dubčeka. In: *Listy*, roč. 4, č. 2 (květen 1974), s. 4–6.

47 Redakce: Dubček žaluje. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 3 – zvláštní číslo (duben 1975), s. 1–3. Poté následoval text „Dopis A. Dubčeka Federálnímu shromáždění ČSSR a SNR“ (s. 4–16), nově přetištěný v publikaci: DUBČEK, Alexander: *Od totality k demokracii: Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992*. Ed. Jozef Žatkuliak a Ivan Luluha. Bratislava, Veda 2002, s. 234–244.

48 HAVEL, Václav: Dopis. In: *Listy*, roč. 5, č. 5 (červenec 1975), s. 32–43 (také in: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 2000, s. 67–108).

49 PELIKÁN, Jiří: Komentář k dopisu. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 2 (květen 1974), s. 4–6. Zmínka o dopisu Smrkovského Brežněvovi se objevila již v předchozím čísle v jednom z nekrologů věnovaných bývalému předsedovi Národního shromáždění (HEJZLAR, Zdeněk: Odkaz Josefa Smrkovského. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 1 (únor 1974), s. 6–8.) Text dopisu byl pak zveřejněn *tamtéž*, roč. 5, č. 2 (březen 1975), s. 1–3.

Jiří Pelikán s ekonomem Otou Šíkem

odhalení zavládla podnět k bouřlivé diskusi v kruzích domácí opozice i exilu. Zatímco Pelikánův názor vyzníval povzbudivěji, pokud šlo o možnost změny postoje Sovětů, ostatní byli skeptičtější a dávali najevo podezření, že Moskva jednoduše pouze manévruje, aby zkompromitovala vyloučené straníky a pošramotila pověst jejich hlavních představitelů.⁵⁰

Úmrtí Josefa Smrkovského a Dubčekův opětovný návrat k mlčení neznamenalaly ukončení pokusů o vyřešení „československé otázky“. Naopak, triumvirát složený ze Zdeňka Mlynáře, Jiřího Hájka a Václava Slavíka, kteří v roce 1968 zastávali funkce člena předsednictva Ústředního výboru KSČ, ministra zahraničních věcí a tajemníka ÚV KSČ, tuto iniciativu znovu rozproudil. Třebaže se zcela nevzdávali naděje na přímé jednání se Sověty, nové vedení socialistické opozice sázelo na zahájení debaty v rámci mezinárodního komunistického hnutí a za tím účelem spoléhalo zejména na podporu, kterou by mohlo získat od eurokomunistických seskupení na připravované konferenci evropských komunistických a dělnických stran.⁵¹ Tuto strategii anticipoval Mlynář v dlouhém memorandu sepsaném na počátku roku 1975, které kromě toho, že kolovalo ve vlasti v samizdatovém vydání, vyšlo v cizině péčí nakladatelství Index ve spolupráci s *Listy* (neúplnou verzi publikovalo v Itálii nakladatelství blízké Italské komunistické straně pod příznačným názvem

50 Viz HOCHMAN, Jiří: První výročí smrti Josefa Smrkovského. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 2 (březen 1975), s. 6 n.; Anonym z Prahy: O sovětských kontaktech a dopise Brežněvovi. In: *Tamtéž*, s. 10–15.

51 V tomto smyslu se již vyjádřil Dubček v citovaném dopise Federálnímu shromáždění a Slovenské národní radě v říjnu 1974. Viz také HEJZLAR, Zdeněk: K mezinárodní konferenci komunistických stran. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 5–6 (prosinec 1974), s. 50–54.

Praha – otevřená otázka).⁵² Stejně byly zaměřeny i některé příspěvky publikované v *Listech*. V září 1975 poskytli Zdeněk Mlynář a Jiří Hájek rozhovor Rádiu Stockholm, v němž zdůraznili nutnost změnit situaci způsobenou invází do Československa. Nepřáli si výbuch projevů nespokojenosti a odmítali logiku „čím hůř, tím líp“, apelovali však na ochranu lidských práv vyplývající z právě podepsaného helsinského Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě a spoléhali přitom hlavně na solidaritu italských, francouzských a španělských komunistů v souvislosti s chystanou konferencí evropských komunistických a dělnických stran v Berlíně.⁵³ V témž duchu zaslal Mlynář v únoru 1976, tedy už téměř vpředvečer berlínské konference, otevřený dopis evropským komunistickým a socialistickým stranám, který šířily italské deníky *l'Unità* a *l'Avanti!*. Bývalý člen vedení KSČ v něm naléhavě a ještě výslovněji žádal o podporu levicových sil, aby se podařilo překonat trauma ze srpna 1968 a aby byl nakonec umožněn rozvoj socialismu v celé Evropě.⁵⁴ V téže linii pracoval i Pelikán, který upozorňoval, že program pražského jara se shoduje se stanovisky, jež zastává významná část mezinárodního komunistického hnutí, a že se v Československu nadále těší velkým sympatiím. Jak zdůrazňoval, „není to vystoupení jednotlivých ‘disidentů’ a intelektuálů, ale předních představitelů politického života a komunistické strany, legálně zvolených a podpořených v r. 1968 důvěrou velké části veřejnosti; za nimi stojí statisíce vyloučených komunistů (tzv. strana vyloučených) a značná část veřejného mínění, i když samozřejmě nelze mluvit o ideové a tím méně organizační jednotě“.⁵⁵

Všechny tyto naděje a iluze utrpěly na berlínské konferenci trpkou porážku. Zatímco Brežněv dál bezmezně podporoval Husáka, západoevropští komunisté dali jasně najevo, že jejich pokusy osamostatnit se od Sovětského svazu mají své hranice, a československé reformní komunisty nepodpořili; Italská komunistická strana, na niž se hlavní představitelé „strany vyloučených“ opakovaně obraceli, nakonec jen ústy svého generálního tajemníka Enrika Berlinguera potvrdila svůj nesouhlas s událostmi

52 MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968*. Kolín n/R. – Řím, Index – Listy 1975; italská verze: *Praga – questione aperta: Il '68 cecoslovacco fra giudizio storico e prospettive future* [Prah – otevřená otázka: Rok 1968 v Československu mezi historickým posouzením a budoucími perspektivami]. Bari, De Donato 1976. První upozornění na tento text viz Výzkumná práce Z. Mlynáře. In: *Listy*, roč. 5, č. 6 (srpen 1975), s. 6. O několik měsíců později zde následovalo otištění úryvku: Hledat řešení: Z knihy Zdeňka Mlynáře. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 7 (prosinec 1975), s. 48–52. Zde provedenou rekonstrukci dráhy Zdeňka Mlynáře a značné části československé opozice do poloviny 70. let v souhrnu potvrzuje důvěrný dokument určený pro skupinu Listy s názvem „Informace o případu Josefa Hodiče“ a datací 25.7.1981, jehož autorem je sám Mlynář (ASCD, f. Pelikán, k. 14); podrobněji viz CACCAMO, F.: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 13–17. Zdeňku Mlynářovi a jeho exilovým aktivitám je věnováno rozsáhlé pojednání Alessandra Catalana v tomto čísle *Soudobých dějin*, které osvětluje i okolnosti vzniku textu „Informace o případu Josefa Hodiče“.

53 Hovoří Z. Mlynář a J. Hájek. In: *Listy*, roč. 5, č. 7 (prosinec 1975), s. 13–17.

54 MLYNÁŘ, Zdeněk: Otevřený dopis komunistům a socialistům Evropy. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 3 (červen 1976), s. 41–45.

55 PELIKÁN, Jiří: Nová děličí čára. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 2 (duben 1976), s. 1–3, zde s. 3.

ze srpna 1968, nepřišla ale s žádnými konkrétními návrhy do budoucna. Třebaže *Listy* dál zdůrazňovaly spřízněnost evropského komunismu s experimentem pražského jara a poukazovaly na existující napětí mezi italskými komunisty a Kremlem, rána, kterou skupina *Listy* a s ní časopis utržily, byla nepochybně hluboká.⁵⁶ Také na úrovni osobních vztahů musel Pelikán konstatovat, že podněty, s nimiž se obrátil na italské komunisty, aby s nimi navázal nějakou formu spolupráce a možná také aby mohl do jejich strany vstoupit, vyšly naprázdno.⁵⁷

Charta 77 a disent

Právě ve chvíli, kde se zdálo, že cesta nastoupená na počátku sedmdesátých let se dostala do slepé uličky, vtiskl vývoj událostí v Československu činnosti *Listů* nový impulz. Výsledek berlínské konference totiž vyvolal mezi komunisty vyloučenými ze strany během čistek celkovou změnu názoru. Po této další deziluzi se mnozí z nich rozhodli upustit od nároku na pozici jediné legitimní opoziční síly vůči režimu a poprvé přistoupili na dialog s těmi členy domácí opozice, kteří zastávali odlišná politická a ideologická stanoviska. Společnou platformou, na níž se toto sbližování mohlo uskutečnit, se stala ochrana lidských práv. Jak už bylo naznačeno, význam tohoto tématu byl v exkomunistickém prostředí zaregistrován bezprostředně po podepsání Závěrečného aktu v Helsinkách a po stanovení agendy takzvaného třetího koše, kam byly zahrnuty právě otázky lidských a občanských práv.⁵⁸ Pokud se zpočátku zdálo, že se ponejvíce zajímají o to, aby toto téma využili jen k omezenému účelu obžaloby diskriminace, jíž byli sami vystaveni, během dalších měsíců začali rozvíjet mnohem širší náhled, jenž dokázal zahrnout i jiné části obyvatelstva. V tom smyslu mělo určující vliv zatčení členů skupiny Plastic People of the Universe a dalších osob z českého undergroundu, které vyvolalo velké rozrušení nejen mezi mladými lidmi, ale i mezi intelektuály v prostředí disentu. Také Zdeněk Mlynář považoval za nezbytné důrazně se ozvat: v otevřeném dopise z 8. září 1976 odsoudil útisk vyvíjený režimem vůči jakémukoli nonkonformnímu postoji a zdůraznil „problémy práv a svobod občanů v socialistické společnosti“.⁵⁹ Vytvářely se tak předpoklady k navázání spolupráce mezi reformními komunisty

56 Viz. PELIKÁN, Jiří: Itálie, Polsko a Berlín. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 4 (srpen 1976), s. 1–3; TÝŽ: Berlinguer o Dubčekovi, čs. znárodnění, NATO a riziko hledání. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 5 (říjen 1976), s. 7; TÝŽ: Polemika mezi „Rudým právem“ a „Unità“. In: *Tamtéž*, s. 8–10.

57 Srv. Pelikánův dopis vedoucímu zahraničního oddělení IKS Sergiovi Segremu ze 4.11.1976 (ASCD, f. Pelikán, k. 16), který pak sám otiskl ve výše citované knize *Io, esule indigesto*, s. 124 n. (viz pozn. 2).

58 Kromě již citovaného Mlynářova a Hájkova rozhovoru pro Rádio Stockholm byla otázka lidských práv nadnesena v *Listech* také v dalších článcích: DALIMIL [LIEHM, Antonín J.]: Portugalsko, Helsinky a Československo 1975. In: *Listy*, roč. 5, č. 7 (prosinec 1975), s. 1–4; POKŠTEFL, Josef: Helsinky – a co dál? In: *Tamtéž*, s. 56–59; Redakce: Do roku 1976. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 1 (únor 1976), s. 1–3; Dopis F. Kriegla, G. Sekaninové a F. Vodsloně. In: *Tamtéž*, s. 44–46; Dopis Dr. Jiřího Hájka. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 2 (duben 1976), s. 44 n.

59 MLYNÁŘ, Zdeněk: Proti fašši a lži. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 6 (prosinec 1976), s. 5–7.

a jinými složkami společnosti: od intelektuálů po křesťany a socialisty, od liberálních demokratů po mladé lidi v undergroundu. Na této bázi pak na Nový rok 1977 rozčeřilo stojaté normalizační vody „Prohlášení Charty 77“, na jehož přípravě se Mlynář osobně podílel. Roli vyloučených straníků v této operaci dokládá skutečnost, že téměř polovina původních signatářů dokumentu pocházela z jejich řad; a podobně také figuroval v první trojici mluvčích Charty vedle dramatika Václava Havla a filozofa Jana Patočky bývalý komunistický ministr zahraničí Jiří Hájek.⁶⁰

Tento vývoj nepochybně překvapil kruhy posrpnové emigrace, které se o tom, co se chystá ve vlasti, dovídaly předem pouze v chabých náznacích. Pelikán nicméně hbitě pochopil, že vznik Charty 77 znamená nejvýznamnější změnu, která se doma udála od nástupu normalizace, a bez váhání této iniciativě nabídl *Listy* k dispozici. Již na začátku roku 1977 časopis zveřejnil její základní prohlášení⁶¹ a redakce dokument přivítala jako „novou etapu v boji za lidská práva“, která umožnila spojení osob nejrozličnějších názorů a politické orientace na základě „skutečného smyslu pro pluralitu a toleranci“ a zároveň „pro politický realismus“.⁶² Rozvedl to Zdeněk Mlynář, který vysvětloval, že Charta je „volná občanská iniciativa“, jež vznikla kvůli nedodržování závazků týkajících se lidských práv, které teoreticky přijala i vláda v Praze. Jak upřesňoval, signatáři Charty neusilují o vytvoření politické opozice; naopak, kdyby mohli svobodně uplatňovat svá práva, pravděpodobně by mezi nimi vypluly na povrch hluboké názorové rozdíly, v prvé řadě mezi marxisty a nemarxisty. Současně však má Charta už ze své podstaty politickou valenci, neboť dokázala, že se lze svým chováním vzepřít diktátu režimu.⁶³

S jistým odstupem za ustavením Charty 77 následovala menší exilová vlna z Československa.⁶⁴ Zahrnovala několik stovek osob, které normalizační režim přinutil opustit zemi, aby tak oslabil rodící se chartistické hnutí, nebo které se nacházely v zahraničí a jimž byl znemožněn návrat do vlasti. Patřil mezi ně Pavel Kohout, jeden z autorů „Prohlášení Charty 77“, nebo historik Karel Kaplan, který se pak v exilu prosadil jako nejvýznamnější odborník na dějiny československého komunismu. Ještě půl roku před Chartou odešel do Spolkové republiky jeho kolega Vilém Prečan, který se zde soustředil na fenomén disentu a právě s Pelikánovou pomocí založil Československé dokumentační středisko nezávislé literatury se sídlem v Scheinfeldu; na oplátku zajišťoval šéfredaktorovi *Listů* přímé spojení s Václavem Havlem.⁶⁵

60 Viz PREČAN, Vilém – CÍSAŘOVSKÁ, Blanka (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 1–3. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, v.v.i.; OTÁHAL, M.: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*, s. 124–172 (viz pozn. 5).

61 Charta 77. In: *Listy*, roč. 7, č. 1 (únor 1977), s. 1–4.

62 Redakce: Síla solidarity. In: *Tamtéž*, s. 7 n.

63 MLYNÁŘ, Zdeněk: První bilance Charty 77. In: *Tamtéž*, roč. 7, č. 2 (květen 1977), s. 1–9; Interview se Zdeňkem Mlynářem o situaci Charty 77. In: *Tamtéž*, č. 3–4 (červenec 1977), s. 22–24.

64 K tomu viz např. CACCAMO, F.: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 63–74; REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma a v exilu: Vzpomínky na léta 1968–1990*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2008, s. 165–214.

65 Poté co se Prečan Havlovi opakovaně zmínil o Pelikánově podpoře domácí opozice, následovalo v roce 1984 přímé navázání kontaktu mezi šéfredaktorem *Listů* a světovým známým

Na manifestačním fóru na podporu Charty 77 ve Frankfurtu nad Mohanem na jaře 1977 se sešli za předsednickým stolem mimo jiné Jiří Pelikán (čtvrtý zleva), západoněmecký levicový aktivista Rudi Dutschke (vedle Pelikána vlevo), polský disident Adam Michnik (vedle Pelikána vpravo) a východoněmecký písničkář Wolf Biermann (třetí zprava)

Kvůli nevybíravému nátlaku se uchýlil do exilu také Zdeněk Mlynář, který se v červnu 1977 usadil v Rakousku. Díky vysokému postavení, jež dříve zastával v KSČ, svému vlivu v rámci „socialistické opozice“ a osobnímu přispění ke vzniku Charty 77 byl do značné míry předurčen, aby hrál v posrpnové emigraci významnou roli. A skutečně, brzy po příjezdu do ciziny přišel Mlynář s novými podněty v rámci skupiny Listů, ať už se jednalo o kroky ke kooperaci s dalšími směry či skupinami československé emigrace při realizaci společných iniciativ nebo o zdůrazňování nutnosti nespoléhat jen na spolupráci s evropskými komunisty a věnovat vedle ní větší pozornost stranám hlásícím se k Socialistické internacionále. I z širšího hlediska pak Mlynář přispěl k výrazněji kritické a hlubší reflexi pokusu o obrodu socialismu v roce 1968, než bylo v reformněkomunistických kruzích obvyklé, jak dokládá vydání jeho knihy *Mráz přichází z Kremlu*⁶⁶ a zorganizování dvou výzkum-

dramatikem (viz HAVEL, V. – PREČAN, V.: *Korespondence 1983–1989*, přílohy 9/1 a 9/2, Pelikánův dopis Havlovi z března 1984 a Havlův dopis Pelikánovi z 29.3.1984, s. 700–703 viz pozn. 22).

66 MLYNÁŘ, Zdeněk: *Nachtfrost: Erfahrungen auf dem Weg von realen zum menschlichen Sozialismus*. Köln/R., Europäische Verlagsanstalt 1978; TÝŽ: *Mráz přichází z Kremlu*. Kolín n/R., Index 1979. Další cizojazyčná vydání následovala.

ných projektů, „Zkušenosti pražského jara 1968“ a „Krise v systémech sovětského typu“, které řídil ve spolupráci s kolegy ze skupiny Listy.⁶⁷

Zrod Charty 77 a příjezd nových exulantů měly pro *Listy* dalekosáhlé důsledky. Od tohoto okamžiku na sebe časopis vzal úkol zveřejňovat hlavní dokumenty Charty a dalších nezávislých iniciativ krácejících v jejích stopách, jako byl Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, odsuzovat pronásledování jejích signatářů a příznivců, domáhat se pro ně mezinárodní solidarity. *Listy* zároveň věnovaly stále větší prostor tématům, jimiž žil disent, a to nejen politickým, ale i v oblasti kultury, umění a literatury. Tato větší otevřenost se promítla i do rychle se zvětšujícího rozsahu časopisu, jehož jednotlivá čísla se během několika let rozrostla z asi čtyřiceti stránek na více než šedesát a později i osmdesát stran. K tomu od roku 1980 přibyla objemná prázdninová příloha s převážně literárním obsahem *Čtení na léto*, kterou zpočátku řídil Antonín J. Liehm a jež zakrátko vyplňovala dvě stě až tři sta tiskových stran.⁶⁸ Také osobně se představitelé skupiny Listy stále silněji angažovali v iniciativách na podporu disentu. Projevilo se to již na takzvaném Bienále disentu v Benátkách v zimě 1977/1978, jehož prezidentem byl socialista Carlo Ripa di Meana a které se konalo za podpory generálního tajemníka Italské socialistické strany Bettina Craxiho, zatímco Italská komunistická strana a většina italských intelektuálů z komunistického prostředí je ignorovala.⁶⁹ Díky tomu se také utužila spolupráce Jiřího Pelikána s italskými socialisty, která vyvrcholila zvolením šéfredaktora *Listů* do Evropského parlamentu za tuto stranu v roce 1979 a znovu pak v roce 1984.⁷⁰

Nejvýznamnějším tématem, jemuž se *Listy* na konci sedmdesátých let věnovaly, byla debata o povaze a cílech Charty 77. Po počáteční vlně nadšení se totiž mezi signatáři rozpoutaly dlouhotrvající polemiky, jejichž účelem bylo stanovit, jakým směrem by se Charta měla ubírat. Třebaže v nich zaznívalo velké množství hlasů a nuancí, hlavní dělicí linie probíhala mezi těmi, kteří jako Václav Havel viděli v Chartě pokus o občanskou a morální obrodu, jež se měla v první řadě odehrávat na poli ochrany lidských práv, a těmi, kteří naopak usilovali o to, aby se její potenciál rozvinul i ve více politickém smyslu; a také mezi těmi, kteří považovali už za dostatečně ambiciózní udržovat pochodeň protestu zapálenou v ohrazené

67 O těchto projektech informoval časopis *Listy* (Zkušenosti „Pražského jara 1968“ jako výzkumný úkol. In: *Listy*, roč. 9, č. 4 (1979), s. 2–4). K úvahám, jež Mlynář rozvíjel po odchodu do exilu, viz Interview pro Espresso z 30. července 1977. In: *Tamtéž*, roč. 7, č. 5 (říjen 1977), s. 17–19; dále viz MLYNÁŘ, Zdeněk: Deset let po Akčním programu KSČ. In: *Tamtéž*, roč. 8, č. 2 (duben 1978), s. 1–6.

68 Podrobněji ke struktuře *Listů* a jejich proměnám viz HAVLÍČEK, D.: *Listy v exilu*, s. 10–56 (viz pozn. 1).

69 Bienále se věnovaly také *Listy*, nejprve v příspěvku Antonína J. Liehma „Jiná kultura“ (*Listy*, roč. 8, č. 1 (únor 1978), s. 15–18) a poté souborem textů „Naše kultura ve světě: Bienále 77“ (*tamtéž*, roč. 8, č. 5 (září 1978), s. 4–48). O bienále z italského pohledu viz CACCAMO, Francesco: La Biennale del 1977 e il dibattito sul dissenso [Bienále z roku 1977 a rozprava o disentu]. In: *Nuova Storia Contemporanea*, roč. 7, č. 4 (2008), s. 119–132.

70 K Pelikánově dráze na italské politické scéně srv. CACCAMO, F.: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 75–92.

Jiří Pelikán s Rudim Dutschkem (vlevo), pravděpodobně na frankfurtském fóru na podporu Charty 77

skupině, a těmi, kteří toužili zapojit do něj širší vrstvy obyvatel.⁷¹ Podobně jako v minulosti zůstaly stránky *Listů* otevřené příspěvkům rozmanité názorové orientace a i mezi samotnými stálými spolupracovníky časopisu vyšly najevo rozdílné pozice. Například historik Vilém Prečan se rozhodně postavil za Havlovo pojetí a tvrdil, že Charta musí zůstat věrná svému původnímu poslání obhajoby lidských práv.⁷² Skupina Listy ale ve své většině tíhla k politicky profilovanější aktivitě, která by umožnila skloubit ideály socialistické opozice s hnutím na obranu lidských práv. A i když Zdeněk Mlynář souhlasil s názorem, že Charta 77 nevytváří politickou opozici, měl za to, že by v jejím rámci mohla legitimně vznikat uskupení, která by se stala nositeli specifických politických projektů a připravovala by změnu režimu.⁷³ Jiří Pelikán prohlásil ještě explicitněji, že „spojení v hnutí neznamená, že jednotlivé

71 K těmto diskusím viz OTÁHAL, M.: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*, s. 172–222 (viz pozn. 5); SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2013, s. 155–160; HAVEL, Václav (ed.): *O svobodě a moci*, sv. 1. Kolín n/R. – Řím, Index – Listy 1980.

72 PREČAN, Vilém: K současné situaci Charty 77. In: *Listy*, roč. 8, č. 3–4 a 6 (červenec a prosinec 1978), s. 4 n. a 3–7 (také in: TÝŽ: *V kradeném čase: Výběr ze studií, úvah a článků z let 1973–1993*. Ed. Milan Drápala. Brno, Doplněk 1994, s. 190–205).

73 Na toto téma viz MLYNÁŘ, Zdeněk: Diskuse s jasným cílem. In: *Listy*, roč. 8, č. 6 (prosinec 1978), s. 10 n. (článek původně vyšel v měsíčníku Socialistické strany Rakouska *Die Zukunft*), a zejména TÝŽ: Charta 77 po dvou letech. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 1 a 2 (únor a duben 1979), s. 1–6 a 5–12. Srv. vůči Mlynářovi silně polemický příspěvek jiného exulanta: RUSEK, Antonín: Jednostrannost nebo objektivita? In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 7 (prosinec 1979), s. 32–34.

složky opozice mají přestat existovat či vzdát se svých názorů. Společná solidarita, disciplína a tolerance přece nevylučují pokračování diskuse i rozvíjení paralelního politického života mimo rámec hnutí, v samostatných skupinách či proudech. Jedním z nich bude jistě 'reformně komunistický'..."⁷⁴

Zatímco se debata v československém disentu a exilu odvíjela v těchto kolejích a po jisté době hrozilo, že se vyčerpá, počátkem osmdesátých let upoutaly pozornost opozičních kruhů bouřlivé události v Polsku. Masivní lidová podpora, kterou si získal Nezávislý odborový svaz Solidarita, a úspěchy, jichž dosáhl v konfrontaci s komunistickou mocí, podle skupiny Listy i některých představitelů domácí opozice jasně ukazovaly na limity Charty 77 a její nedostatečné zakotvení v české společnosti (o slovenské ani nemluvě). Jiří Pelikán tváří v tvář tomuto vývoji otevřeně vznášel pochybnosti, že hnutí na ochranu lidských práv v Československu, reprezentované Chartou, nevěnuje dostatečnou pozornost sociální situaci a právům dělníků. Spolu s tím se vracel k požadavku, aby byl vypracován opoziční program a hledali se spojenci „i v řadách KSČ, oficiálních odborů a v dalších oficiálních institucích“. Zkrátka, bylo podle něj třeba „vrátit se k politice“, neuzavírat se do vlastní disidentské ulity a vnímavě přistupovat k vnější realitě.⁷⁵ S touto intencí sledovaly Listy v následujících měsících vývoj ve Varšavě s mimořádným zaujetím a zdůrazňovaly přitom podobnosti mezi zkušeností polské Solidarity a programem pražského jara, od odborářských svobod po dělnické rady. Časopis kromě toho projevoval více či méně otevřeně naději, že by vývoj v Polsku mohl otevřít cestu obrodě socialismu v celé východní Evropě i v samotném Československu. Jak zaznělo v dokumentu skupiny Listy ze srpna 1980, o osudu Československa se rozhodovalo v Polsku.⁷⁶

Vyhlášení výjimečného stavu v prosinci 1981, rozpuštění Solidarity a zatčení tisíců jejích předáků a aktivistů samozřejmě znamenalo hořké probuzení.⁷⁷ Listy odmítly tezi, kterou vyjádřil mimo jiné Pavel Tigrid ve *Svědectví*, že potlačení nezávislého odborového hnutí v Polsku znamená definitivní potvrzení nereformovatelnosti so-

74 PELIKÁN, Jiří: Možnosti a cesty změn „reálného socialismu“: Nad knihou „Alternativa“ Rudolfa Bahro. In: *Tamtéž*, roč. 9, č. 5 (říjen 1979), s. 21–28. Kurzivou zvýrazněné pasáže jsou Pelikánovou citací z knihy východoněmeckého disidenta.

75 PELIKÁN, Jiří: Polské léto: Zamyšlení nad vývojem u sousedů a doma. In: *Tamtéž*, roč. 10, č. 5 (říjen 1980), s. 1–8.

76 Prohlášení Skupiny Listy, 20.8.1980. In: *Tamtéž*, s. 8. Z mnoha příspěvků věnovaných Polsku srv. DALIMIL [LIEHM, Antonín J.]: Poláci a my. In: *Tamtéž*, roč. 10, č. 5 a 6 (říjen a prosinec 1980), s. 12–14 a 14–16; roč. 11, č. 1 (únor 1981), s. 8–10; roč. 12, č. 2 (květen 1982), s. 7–9; MLYNÁŘ, Zdeněk: Co s polskou nákazou v sovětském bloku? In: *Tamtéž*, roč. 10, č. 6 (prosinec 1980), s. 16–18; TÝŽ: Polské perspektivy bez invaze. In: *Tamtéž*, roč. 11, č. 2 (duben 1981), s. 2–7. Situaci dělníků a odborů v Československu a ve světě pak bylo věnováno samostatné číslo *Listů* (roč. 11, č. 5, srpen 1981), zatímco události v Polsku se týkala většina příspěvků následujícího čísla (roč. 11, č. 6, listopad 1981).

77 Viz Prohlášení Skupiny Listy k událostem v Polsku, 13.12.1981. In: *Tamtéž*, roč. 12, č. 1 (únor 1982), s. 12; MLYNÁŘ, Zdeněk: Možnosti a důsledky „normalizace“ v Polsku. In: *Tamtéž*, s. 1–10.

cialistického systému.⁷⁸ Navzdory tomu bylo zřejmé, že perspektiva změny se pro země východní Evropy obecně a pro Československo konkrétně vzdaluje. Pelikán a jeho exiloví druzi se smířili s myšlenkou, že skutečný obrat bude moci přinést pouze komplexní proměna mezinárodněpolitické situace a postupné překonání poválečného rozdělení Evropy. Především ale své pohledy znovu obraceli k Moskvě, kde Brežněvova smrt a neduživé nástupnictví Jurije Andropova i Konstantina Černěnka pomalu otevíraly prostor pro nové scénáře.⁷⁹

Od vyhlídek přestavby k „sametové revoluci“

S nástupem Michaila Gorbačova k moci v březnu 1985 se rýsovaly opět nadějnější vyhlídky uvnitř sovětského bloku i v samotném Československu.⁸⁰ Jakkoli politické plány nového generálního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu bylo třeba ještě prověřit, jeho mladý věk, vystupování, pověst pragmatika a modernizátora už samy o sobě přinášely osvěžující změnu oproti zkonstatělosti brežněvovské éry a následného andropovovsko-černěnkovského mezivládí. Spolupracovníci *Listů* jako jedni z prvních v československém prostředí registrovali nové trendy, které se rýsovaly na obzoru. Prim v tom hrál opět Zdeněk Mlynář, který patřil v předešlých letech k nejostřejším kritikům sovětského systému, nyní však byl ochoten své hodnocení revidovat. Zásadně k tomu přispěl osobní důvod, jímž bylo blízké přátelství, které Mlynář s Gorbačovem navázal během univerzitních studií v Moskvě v první polovině padesátých let (třebaže pak bylo roku 1968 násilně zpřetrháno). Pouhý měsíc poté, co byl do čela sovětských komunistů zvolen jeho bývalý přítel z právnické fakulty Lomonosovovy univerzity, zveřejnil Mlynář v *Listech* článek se symptomatickým názvem „Stagnace končí“. Předpovídal v něm začátek období reform v Sovětském svazu, ačkoli ještě nedokázal upřesnit jejich rozsah a eventuální důsledky pro poměry v Československu.⁸¹ Byl to první z řady příspěvků, později převzatých italským a mezinárodním tiskem, jež Mlynář věnoval Gorbačovovi a které mu zajistily nezanedbatelný vliv na západní veřejné mínění.⁸²

78 Viz TIGRID, Pavel: Mýtus zavražděný v Polsku. In: *Svědectví*, roč. 17, č. 66 (1982), s. 259; HEJZLAR, Zdeněk: Polská „odnowa“ bez iluzí? In: *Listy*, roč. 12, č. 5 (říjen 1982), s. 4–9.

79 Viz PELIKÁN, Jiří: Rok 1983. In: *Tamtéž*, roč. 13, č. 1 (únor 1983), s. 1–6; TÝŽ: Hledat východisko z „normalizace“: Skupina LISTY k 15. výročí „Pražského jara“ 1968. In: *Tamtéž*, s. 8 n.; MLYNÁŘ, Zdeněk: Andropovova prozatímní vláda. In: *Tamtéž*, s. 10–12; TÝŽ: Normalizovat normalizaci? In: *Tamtéž*, roč. 13, č. 4 (červenec 1983), s. 5–7; TÝŽ: Nový muž před starými problémy. In: *Tamtéž*, roč. 14, č. 2 (duben 1984), s. 1–3 (Mlynář v tomto článku mj. předvídal nástup Gorbačova k moci).

80 K Československu ve druhé polovině 80. let srv. PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011; OTÁHAL, M.: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*, s. 275–613 (viz pozn. 5).

81 MLYNÁŘ, Zdeněk: Stagnace končí. In: *Listy*, roč. 15, č. 2 (duben 1985), s. 1 n.

82 Některé Mlynářovy příspěvky otištěné v deníku *l'Unità* a v časopise *Rinascita* později vyšly v kolektivní publikaci *Il progetto Gorbaciov* (Roma, l'Unità 1987), která byla přílohou časopisu *Rinascita*. České originály těchto textů byly publikovány v Mlynářově knize *Problémy*

Mlynáře brzy následovali další komentátoři v exilu i disentu, zprvu však se svými soudy spíše vyčkávali, až se vyjasní dosah Gorbačovových reformních plánů. Pokud šlo o Československo, za zásadní pak považovali, jaký postoj nový sovětský vůdce zaujme vůči srpnovým událostem roku 1968, tedy zda reviduje odsouzení pražského jara, jež posloužilo jako záminka pro invazi vojsk Varšavské smlouvy a jež i nadále legitimizovalo Husákův režim.⁸³ I přes tyto otazníky se postupem času jevilo čím dál jasněji, že Gorbačov u moci přivádí československé normalizační vedení do úzkých a naopak dodává odvahu různým složkám disentu a domácí opozice. Dobové pocity rezervovaného očekávání odráží například dokument, který koncem roku 1986 obdržel Jiří Pelikán z kruhů domácí opozice. Po konstatování, že „naše vedení se trochu naučilo žít s opozicí“, se v něm uvádělo: „V Československu, shrneme-li všechny projevující se trendy, nastává začátek konce toho starého normalizačního období a cosi nového začíná. Vědomí nutnosti změn dozrává téměř všude: podstatné je to, že se neprojevuje už jen v opozičních strukturách mimo systém, ale že se nejsilněji projevuje uvnitř struktur (ve straně, v systému bezpečnosti v onom andropovském smyslu). (...) K žádným skutečným změnám však dosud nedošlo a jen tak brzo nedojde. Jde tu spíše o trendy, o pocity, které však nejsou zanedbatelné. (...) O oněch změnách však přitom samozřejmě platí, že to budou změny jen v rámci existujícího systému. Ale možné rámce uvnitř tohoto systému jsou jak známo velmi široké.“⁸⁴

politického systému: Texty o roce 1968, normalizaci a současné reformě v SSSR (Řím – Stockholm – Kolín n/R., Listy – Nadace Charty 77 – Index 1987, s. 85–109). O vztahu Mlynáře s Gorbačovem vypovídá nepochybně zajímavá kniha společných rozhovorů: GORBAČOV, Michail – MLYNÁŘ, Zdeněk: *Reformátoři nebývají šťastni: Dialog o „perestrojce“, Pražském jaru a socialismu*. Praha, Victoria Publishing 1995 (publikace vyšla také anglicky: *Conversations with Gorbachev: On Perestrojka, The Prague Spring and the Crossroads of Socialism*. New York, Columbia University Press 2002). K reakcím na zvolení Gorbačova generálním tajemníkem ÚV KSSS v prostředí československé emigrace viz REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma a v exilu*, s. 126–165 a 235–293 (viz pozn. 64).

83 Viz např. AZ [ŠULC, Zdislav]: Gorbačov – a co dál? In: *Listy*, roč. 15, č. 5 (říjen 1985), s. 1–4 (také in: ŠULC, Zdislav: *Psáno inkognito: Doba v zrcadle samizdatu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2000, s. 56–64); SLÁNSKÝ ml., Rudolf: Změny v Moskvě – změny v Praze? In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 6 (prosinec 1985), s. 1–6; MLYNÁŘ, Zdeněk: S poučením na věčné časy. In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 6 (prosinec 1986), s. 6–8.

84 Tento nesignovaný a nedatovaný dokument (pochází však z roku 1986) předal Pelikán kolegům z vedení skupiny Listy, tedy Müllerovi, Hejzlarovi a Mlynářovi (AÚSD, f. Adolf Müller, k. 16). V poněkud skeptičtější tónu se nesla analýza, kterou o několik měsíců dřív, 20. ledna 1986, zaslal Hejzlar Müllerovi (*tamtéž*, k. 9). Bývalý ředitel Československého rozhlasu v ní vyjadřoval názor, že alespoň pro nejbližší budoucnost si československé vedení dokáže zajistit Gorbačovovu podporu: „Gorbačov si očividně nepřeje žádný neklid v zemích bloku, který by mohl komplikovat jeho vnitrosovětské a supervelmocenské mezinárodní záměry (jak se to stalo po roce 1956 Chruščevovi). Nechává – a ještě po značnou dobu nechá – mocenské garnitury nejen ‘sedět’, ale i pokračovat v té politice, kterou provádějí.“ Podle Hejzlara toto hodnocení situace sdíleli i spolupracovníci skupiny Listy ve vlasti, třebaže někteří spekulovali o případném rozdělení funkcí generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky, jež zastával Husák, zvolením Miloše Jakeše do čela strany. Je nutno uznat, že přesně předvídal scénář, který se skutečně realizoval koncem roku 1987.

Zakladatelé a šéfredaktoři dvou nejdůležitějších exilových časopisů Pavel Tigrid (druhý zleva) a Jiří Pelikán dokázali přes rozdílné názory pragmaticky spolupracovat

V Československu byl neklid obzvlášť patrný mezi lidmi, kteří se i nadále inspirovali zkušeností pražského jara a s potěšením zaznamenávali podobnosti mezi pokusem o reformu socialistického systému v roce 1968 a Gorbačovovou „perestrojkou“. Symptomatický byl případ Alexandra Dubčeka, který se koncem roku 1985 rozhodl prolomit dlouhé mlčení a odpověděl na obvinění, jež proti němu vznesl tajemník Ústředního výboru KSČ Vasil Biľak v rozhovoru pro časopis *Der Spiegel* 30. října 1985.⁸⁵ Jeho vyjádření okamžitě otiskl deník Italské komunistické strany *l'Unità* i Pelikánovy *Listy*.⁸⁶ Bezprostředně poté začalo dlouhé důvěrné vyjednávání ohledně publikování rozhovoru s mužem, který se stal symbolem pražského jara, na stránkách *l'Unità*, jehož se zúčastnili představitelé reformního kurzu, zástupci italských komunistů a Jiří Pelikán.⁸⁷

Očekávání narůstala ruku v ruce s tím, jak Gorbačovovy reformy dostávaly přesnější kontury, a zvláště když byla na duben 1987 ohlášena návštěva sovětského generálního tajemníka v Praze. Zahájení takzvané přestavby, obezřetného procesu reformem

85 Interview v českém překladu zároveň přetisklo *Rudé právo*: Rozhovor soudruha V. Biľaka pro časopis *Der Spiegel*. In: *Rudé právo*, 30.10.1985, s. 1 a 7.

86 Vyjádření Alexandra Dubčeka k interview Vasila Biľaka v časopise *Der Spiegel*. In: *Listy*, roč. 15, č. 6 (prosinec 1985), s. 7. Dubčekovo prohlášení otiskla 21.11.1985 *l'Unità* a poté i *Der Spiegel*. Přetištěno bylo také v publikaci: DUBČEK, A.: *Od totality k demokracii*, s. 254 n. (viz pozn. 47).

87 O roli, kterou v této události sehrál publicista Luciano Antonetti, viz CACCAMO, F.: *Una vita all'ombra della Cecoslovacchia* (viz pozn. 7).

na základě částečné nápodoby „perestrojky“, našlo mezitím v československém vedení nejzřetelnější podporu u předsedy federální vlády Lubomíra Štrougala.⁸⁸ S jinou motivací a argumenty po přestavbě volali komunisté vyloučení ze strany během čistek na začátku sedmdesátých let. Například bývalý ministr školství a předseda České národní rady Čestmír Císař v *Listech* poukazoval na úzkou vazbu mezi Gorbačovými plány a *Akčním programem KSČ* a zdůrazňoval nutnost realizovat skutečně reformní politiku, která se neomezí na pouhé kosmetické triky, ale bude schopná přijímat a zpracovávat podněty přicházející z veřejného mínění a využívat schopnosti lidí stojících mimo komunistickou stranu. Císař zároveň využil příležitost, aby znovu otevřel diskusi o roli Charty 77, a vyjádřil přání, aby disidentské kruhy opustily ghetto, do nějž se podle něj uchýlily, a přistoupily na dialektickou, ale také konstruktivní konfrontaci s mocí.⁸⁹ V tomto panoramatu však nechyběly ani výjimky. Jednu představoval Václav Havel, který při popisu Gorbačovovy návštěvy v Praze poskytl sžíravý portrét „cara-reformátora“ ochotného vyjádřit podporu „jedné z nejhorších vlád, jaké tato země ve své moderní historii měla“; dramatik a disident ani neskrýval hořkost z nadšení, které projevovali jeho krajané vůči generálnímu tajemníkovi sovětských komunistů, čímž znovu dokazovali, že očekávají příchod svobody zvenčí, aniž by si uvědomili, že nelze pomoci někomu, kdo si nepomůže sám.⁹⁰

Ve skutečnosti se naděje vkládané do rozběhnutí rychlého procesu přeměn z Gorbačovova podnětu ukázaly jako přehnaně optimistické. Na konci roku 1987 byl sice Gustáv Husák dotlačen k rezignaci na funkci nejvyššího představitele komunistické strany, vystřídal ho však Miloš Jakeš, který se na začátku normalizace jako předseda Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ stal hlavním vykonavatelem vnitrostranických čistek. Po Husákovi podal demisi i Lubomír Štrougal, který projevoval vůči reformám přicházejícím z Moskvy – třebaže spíš účelově – největší vstřícnost. A Kreml nadále odmítal spekulace, že by změnil názor na srpnové události roku 1968, s poukazem na novou doktrínu sovětské zahraniční politiky – nezasahovat do vnitřních záležitostí jiných socialistických zemí; pro ty, kdo museli snášet normalizaci právě z důvodu sovětského vojenského zásahu, to byl vskutku paradoxní argument.⁹¹

88 Odkazy na Štrougalovy projevy a reformní plány se objevovaly i v příspěvcích v *Listech*, třebaže v nich převládala skepse. Viz např. MLYNÁŘ, Zdeněk: Oživená politika a umrtvená ideologie. In: *Listy*, roč. 16, č. 1 (únor 1986), s. 18–22; AZ [ŠULC, Zdislav]: Naděje na reformu ožila? In: *Tamtéž*, s. 24–26; TÝŽ: Po příkladu čínské císařovny? Úvaha posjezdová. In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 5 (říjen 1986), s. 1–3 (také in: ŠULC, Z.: *Psáno inkognito*, s. 89–96 – viz pozn. 83).

89 CÍSAŘ, Čestmír: Přitvrzený reformní kurs. In: *Listy*, roč. 17, č. 4 (srpen 1987), s. 16–21 (přetištěno in: TÝŽ: *I kapky proděravější kámen: Samizdatová memoranda a jiné texty z let 1975–1989*. Ed. Petra Paterová. Praha, Národní archiv 2011, s. 190–205).

90 HAVEL, Václav: Setkání s Gorbačovem. In: *Listy*, roč. 17, č. 5 (říjen 1987), s. 47 n. (viz také in: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4, s. 960–963 – viz pozn. 48).

91 Viz LEVESQUE, Jacques: *The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. Berkeley, University of California Press 1997; PREČAN, Vilém (ed.): *Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“: Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vadima Medvedě-*

Jiří Pelikán s Alexanderem Dubčekem při jeho cestě do Itálie v listopadu 1988

Navzdory tomu debaty v opozičních kruzích pokračovaly a obohacovaly je stále nové prvky, pečlivě zaznamenávané na stránkách *Listů*. V tomto publikačním kontextu vyniklo otištění rozhovoru, který v lednu 1988 poskytl Dubček deníku *l'Unità* a který Pelikánův časopis okamžitě zprostředkoval svým čtenářům v samostatném zvláštním čísle. Sice šlo jen o dlouhý, nikterak originální text, v němž bývalý vůdce takzvaného obrodného procesu znovu odsoudil překrucování faktů způsobené v Československu takzvanou normalizací, vyslovil přání, aby byl nastoupen reformní kurz po vzoru „perestrojky“, a jinak pouze potvrdil svůj setrvalý příklon ke komunistické ideologii.⁹² Nicméně způsobil velkou senzaci jak ve vlasti, tak u mezinárodní veřejnosti, což ještě znásobila následná Dubčková cesta do Itálie za převzetím čestného doktorátu, který mu udělila boloňská univerzita.⁹³

va a Valerije Musatova. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 4 (1998), s. 509–554; PULLMANN, M.: *Konec experimentu*, s. 95–114 (viz pozn. 80).

92 Rozhovor Alexandra Dubčka. In: *Listy*, roč. 18, zvláštní číslo (leden 1988). Dubčekův rozhovor byl otištěn v původní verzi, tedy slovensky, a bez edičních úprav, které provedla redakce deníku *l'Unità* (rozhovor tam vyšel v lednu 1988). Výňatky z rozhovoru byly otištěny také v publikaci: DUBČEK, A.: *Od totality k demokracii*, s. 265–278 (viz pozn. 47).

93 K Dubčkově návštěvě viz ANTONETTI, Luciano: Alexander Dubček v Itálii: Symbol „pražského jara“ po dvaceti letech. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 670–685. Pokud jde o Pelikánův postoj k Dubčkově cestě do Itálie, je zajímavé srovnat optimismus, který vyjádřil v příspěvku „Alexander Dubček v Itálii“ v *Listech* (roč. 19, č. 1 (leden 1989), s. 8–11), se silně kritickými výtkami formulovanými v soukromé korespondenci, zejména v dopise Mlynářovi z 23.11.1988 (*Národní archiv* (Praha), f. Zdeněk Mlynář, část 2, k. 18). Zde se šéfredaktor *Listů* svěřil s tím, že je „víc než nešťastný kvůli způsobu, jakým skonči-

Nové impulzy do československé situace vnesla řada demonstrací, které doprovázely historická výročí se symbolickým významem. Ačkoli lidová účast na nich zůstala výrazně omezená, staly se důkazem, že prostředí disentu vykročilo k otevřenější opozici proti režimu. V tomto kontextu vynikl právě Václav Havel, který v této době už byl nezpochybnitelnou autoritou zdejšího disentu, předně v očích západní veřejnosti. Přispěla k tomu jeho úloha při vzniku a dorozumění rozličných iniciativ, podíl na založení samizdatových *Lidových novin* a v lednu 1989 také další zatčení a odsouzení, jež vyvolalo široké protesty doma i v cizině.

Tváří v tvář zrychlujícímu se vývoji představitelé posrpnové emigrace pocítovali potřebu formulovat vlastní stanovisko. Povzbuzena Gorbačovými reformami a jejich ohlasem u západní levice, přihlásila se skupina Listy v dokumentu vzniklém u příležitosti dvacátého výročí pražského jara k postupným změnám jako k nejspokojnější cestě, jak vybědnout z normalizačního marasmu, byť zdůrazňovala, že se to nebude moci obejít bez překonání traumatu roku 1968. Ve svém prohlášení vyjádřila nedůvěru ke strategii masových protestních akcí a nevyloučila ani možnost spolupráce s komunistickou stranou: „Nejsme ... zastánci zásady ‘čím hůře, tím lépe’. Budeme podporovat všechny pozitivní kroky, byť i jen částečné a postupné, pokud opravdu mohou směřovat k zásadní změně ‘normalizovaných’ poměrů – ať už v hospodářství, politice nebo kultuře. Budeme podporovat i všechny síly, které o demokratické změny usilují – ať už nezávisle na oficiálních institucích nebo uvnitř těchto institucí včetně KSČ.“⁹⁴

Tyto názory pak Pelikán ještě dále prohloubil. Kromě obvyklých podnětů k přehodnocení událostí roku 1968 upozorňoval, že cesta reforem je jedinou alternativou k výbuchům protestů s neodhadnutelnými důsledky, a vyjadřoval souhlas i s Gorbačovovou ideou „společného evropského domu“.⁹⁵ Je příznačné, že ještě na začátku roku 1989 Pelikán se zjevným zájmem referoval o názorech bývalého amerického ministra zahraničí Henryho Kissingera ve prospěch „finlandizace“ východní Evropy, která by umožnila nejen demokratický rozvoj zemí v dané oblasti, ale také respektování sovětských strategických zájmů: „Abych shrnul svůj pohled na vývoj ve světě a v našem okolí: Zdá se příznivý pro změny k větší, ne ještě úplné svobodě. Tedy pro reformy a dialog. Ale výbuchy, byť oprávněné, nebo jakékoliv

la Dubčekova návštěva“, neboť symbol pražského jara nejenže odmítl veřejně se setkat se zástupci posrpnové emigrace, ale ani nedovolil, aby byl Pelikán přítomen jeho rozhovoru s Bettinem Craxim. Obecně Pelikán poznamenal, že Dubček měl v Itálii značný úspěch a že mu cesta vřila do žil novou energii, zároveň ale vyjádřil rozpaky nad Dubčkovým chápáním západní politiky. Perspektivu, v níž se slovenský politik pohyboval, okomentoval výstižně: „Má styky s ‘velkým bratrem’ a myslí si, že ho budou ještě potřebovat.“ Na okraji dopisu je poznámka „zničit po přečtení“.

94 Prohlášení skupiny LISTY k dvacátému výročí Pražského jara. In: *Listy*, roč. 18, č. 1 (únor 1988), s. 2 n. Prohlášení bylo podepsáno Hejzlarem, Mlynářem, Müllerem a Pelikánem.

95 PELIKÁN, Jiří: Gorbačov, evropská levice a Pražské jaro. In: *Tamtéž*, roč. 18, č. 4 (duben 1988), s. 1–3 (text příspěvku předneseného na konferenci o pražském jaru v italské Cortoně 30.4.1988); dále viz přepis rozhovoru s Jiřím Pelikánem: PLUHAŘ, Eman: Na pořadu dne je demokracie v Evropském parlamentu. In: *Tamtéž*, s. 38–41; PELIKÁN, Jiří: Alternativa na Východě: Reformy nebo exploze. In: *Tamtéž*, roč. 18, č. 5 (září 1988), s. 14–16.

násilí ve snaze změnit či urychlit změny nepovedou pravděpodobně k 'rozpadu impéria', jak mnozí doufají, ale spíše ke krvavému potlačení a k reakčním, nejspíš vojenským diktaturám.⁹⁶

Ve skutečnosti ale rychlý spád událostí v roce 1989 stále více zpochybňoval uskutečnitelnost cesty postupných reforem, kterou podporovaly *Listy*. Jestliže ještě na začátku roku jednání u „kulatého stolu“ mezi opozičními silami a komunistickou vládou ve Varšavě a v Budapešti naznačovala reálnost takové perspektivy, od léta – počínaje drtivým vítězstvím Solidarity ve volbách v Polsku přes otevření hranic mezi Maďarskem a Rakouskem a exodus východních Němců z NDR až k pádu Berlínské zdi – se ukazovalo, že vývoj ve východní Evropě se už řídí odlišnou logikou. Při jeho sledování bylo ve skupině *Listy* cítit narůstající rozladění. Například Mlynář v rozhovoru pro *Hlas Ameriky* na konci března neskrýval jistou skepsi vůči množícím se nezávislým iniciativám v Československu. Podle jeho názoru sice celkově vyjadřovaly všeobecný požadavek demokratizace společnosti, avšak jejich jednotlivé programy byly často zmatené, pokud to nebyly pouhé „seznamy zbožných přání“.⁹⁷ Pelikán zase koncem léta dával najevo uspokojení z pokroku, k němuž došlo ve východní Evropě, nezapomněl však varovat před nebezpečím reakce neostalinistických sil a represe po vzoru čínského potlačení studentských protestů na náměstí Před Branou Nebeského klidu v Pekingu. Zejména se ale šéfredaktor *Listů* znovu vracel k myšlence, že k demokracii lze dojít pouze cestou promyšlených reforem: „Je to sice dnes populární, odmítat *reformu* systému stalinského typu (nebo chcete-li to tak nazvat, 'komunistického režimu') a místo toho nastolit jako jedinou alternativu čistou 'svobodu, demokracii a nezávislost'. Tyto systémy se však mohou přeměnit v demokratické jen postupně, a to právě reformami, které budou znamenat krok vpřed tímto směrem, ale nebudou ještě zdaleka opravdu demokratické...“⁹⁸

Choulostivost okamžiku se ukázala, když znovu vyšly najevo rozdíly mezi dvěma nejdůležitějšími exilovými časopisy a jejich reprezentanty, Jiřím Pelikánem a Pavlem Tigridem. V květnu 1989 Tigrid společně s Iljou Kunešem publikoval ve *Svědectví* článek, v němž s vyhlídkou blížícího se zhroutení komunistického systému varoval, že by bylo nejen zbytečné, ale i škodlivé připustit, aby místa, jež se režim v Praze chystá uvolnit, obsadili reformní komunisté z roku 1968 a „znovunalezený“ Alexander Dubček. Jak kategoricky prohlašovali, „reformní komunismus má jedno společné se

96 PELIKÁN, Jiří: Nadějný rok? In: *Tamtéž*, roč. 19, č. 1 (únor 1989), s. 1–3, zde s. 3.

97 MLYNÁŘ, Zdeněk: Čeho se bojí? In: *Tamtéž*, roč. 19, č. 4 (srpen 1989), s. 46 n.

98 PELIKÁN, Jiří: Nové naděje, ale bez iluzí. In: *Tamtéž*, s. 1–4, zde s. 3. V podobném duchu viz také TÝŽ: Velký průlom: Polsko a my. In: *Tamtéž*, roč. 19, č. 5 (říjen 1989), s. 1–6; Reakční alternativa vyčerpána: Interview maďarské televize s Jiřím Pelikánem o socialistických reformách. In: *Tamtéž*, s. 22–24 (rozhovor se vysílal 25.8.1989). Obavy, které v té době Pelikán pociťoval, prozrazuje i jeho soukromá korespondence. Adolfu Müllerovi např. 30.8.1989 napsal: „Ten vývoj na Východě, zvláště v Polsku a Baltiku, je skutečně překotný a mám dojem, že některé síly podceňují schopnost Gorbačova a sovětského establishmentu reagovat i použitím síly, když se překročí určité meze a situace se vymkne z kontroly.“ (*AÚSD*, f. Adolf Müller, k. 18.) Dále srv. Pelikánův dopis Mlynářovi z 23.8.1989 (*ASCD*, f. Pelikán, k. 16), který jsem již použil v knize *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 111.

slepu uličkou: nikam nevede, nic definitivně nevyřeší, jen prodlužuje život systému, který není k životu“. Proti tomuto směřování, jehož skutečným inspirátorem podle autorů byly *Listy*, stavěli člověka, kterého považovali za nejlepšího představitele sil, jež nebyly zatíženy komunistickou minulostí, „liberála a demokrata bez bázně a hany“ Václava Havla.⁹⁹ Na tento útok Pelikán odpověděl, že nemá smysl stavět proti sobě konfrontačně protipóly, nýbrž je nezbytné udržovat jednotu různých proudů usilujících o pozitivní změny a také spolupráci mezi jejich představiteli, ať je to Dubček, Havel nebo třeba kardinál František Tomášek. V tomto ohledu mohl podle Pelikána bývalý vůdce „obrodného procesu“ ještě sehrát důležitou roli, pokud by umožnil, aby se do nového politického kurzu zapojili nejen komunisté vyloučení ze strany na počátku normalizace, ale také mladí a nedogmatictí členové vládnoucí strany, a také pokud by poskytl Gorbačovovi oporu pro revizi jeho postoje vůči Československu.¹⁰⁰ Navzdory těmto vysvětlením však bylo čím dál jasnější, že rozdílné názory, ba konflikty týkající se budoucnosti Československa, jež byly dlouhou dobu před veřejností potlačovány, aby se neoslaboval boj proti režimu, už jsou na pořadu dne.

Toto napětí odráží i dopisy, které si tehdy vyměnili Pelikán s Havlem. V létě 1989 chtěl šéfredaktor *Listů* projevit podporu jedné z posledních Havlových iniciativ, jíž byl pokus založit nakladatelství Atlantis, které mělo umožnit řádné vydávání (tedy už ne formou samizdatu) dosud zakazovaných a cenzurovaných literárních děl, případně také nezávislého časopisu a novin.¹⁰¹ Zároveň však neopomněl vyjádřit jisté pochybnosti ohledně uskutečnitelnosti projektu, jak jej zamýšlel Havel, a například radil, aby byl ponechán prostor pro kompromis s oficiálními autoritami a plánovaný Atlantis se spojil s nakladatelstvím Svazu československých spisovatelů. Upřesňoval to slovy „počítám s pozitivními změnami, pokud se Gorbačov udrží v SSSR, ale budou postupné“.¹⁰² Toto nabádání k obezřetnosti ale nebylo pro Havla přijatelné, jelikož už byl rozhodnut vyjít z úkrytu. Příkře odpověděl, že on i jeho spolupracovníci mají za to, že „v dané chvíli a za dané konstelace by toto taktizování nebylo vhodné. (...) Zkusíme hrát otevřenou hru. A taky se chceme vyhnout dojmům, že se tu rodí ‘diferenciace’, že se totiž štěpíme na konstruktivní opozici, která se legalizuje, a destruktivní, která patří do kriminálu. Takový dojem nechceme připustit...“¹⁰³

99 TIGRID, Pavel – OTAVA, Ján [KUNEŠ, Ilja]: Zpráva o stavu střední Evropy. In: *Svědectví*, roč. 22, č. 87 (1989), s. 519–525, zde s. 525.

100 Viz PELIKÁN, J.: Nové naděje, ale bez iluzí.

101 K Havlovu projektu nezávislého nakladatelství Atlantis viz SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama*, s. 310 n. (viz pozn. 71).

102 HAVEL, V. – PREČAN, V.: *Korespondence 1983–1989*, příloha 16/9, Pelikánův dopis Havlovi z 15.8.1989, s. 757 n., zde s. 757 (viz pozn. 22).

103 *Tamtéž*, příloha 16/11, Havlův dopis Pelikánovi z 18.9.1989, s. 765 n., zde s. 765. Navzdory těmto narůstajícím rozporům se skupina *Listy* bez váhání připojila k návrhu Havlovy kandidatury na Nobelovu cenu za mír (viz Členové skupiny *Listy* pro udělení Nobelovy ceny míru Václavu Havlovi. In: *Listy*, roč. 19, č. 4 (srpen 1989), s. 95).

Jiří Pelikán s Václavem Havlem na italském velvyslanectví v Praze v prosinci 1989

Vlna demonstrací, která zasáhla Československo ve druhé polovině listopadu 1989 a která brzy dostala název „něžná“ či „sametová revoluce“, definitivně rozmetala koncepci postupných změn a vývoje, jak ji razila skupina a časopis *Listy*. Třebaže lze diskutovat o tom, zda měly události v Československu skutečně revoluční charakter a zda nešlo spíše o zhroucení systému (a to v první řadě v důsledku krachu Gorbáčovy politiky), jisté je, že výsledek zmařil naděje na reformní proces směřující k obrodě socialismu. Je příznačné, že při vyjednávání mezi nově vzniklým Občanským fórem a zástupci komunistického režimu byli reformní komunisté, seskupení v původně disidentské iniciativě Obroda, eliminováni jako samostatná politická síla a „osmašedesátnická“ zkušenost se nepřetavila do životaschopných politických struktur. Stejně tak nezvolení Alexandera Dubčeka prezidentem republiky a prosazení Václava Havla do nejvyššího státního úřadu dokazovalo, že nová politická scéna v Československu má tendenci odmítnout čtyřicet let komunismu jako celek a nedělat žádné zásadní výjimky pro pokus o reformu za pražského jara.¹⁰⁴

Za těchto okolností se ve skupině *Listy* projevovaly zřejmé známky rozpadu. Zatímco Zdeněk Mlynář spěchal zpátky do vlasti v iluzi, že bude moci figurovat jako prostředník v jednáních mezi komunistickou stranou a opozicí, jiní dospěli k názoru,

104 K boji o moc v Československu po 17. listopadu 1989 a prosazení kandidatury Václava Havla viz SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize. Od listopadu 1989 do června 1990*. Praha, Prostor 2003.

že nadešla chvíle ukončit vydávání časopisu a přímo se zapojit do utváření levicové politiky v demokratickém Československu.¹⁰⁵

Na základě své prověřené intuice však Pelikán odmítl své „dítě“ opustit. Poté co se jako doprovod Bettina Craxiho vydal v prosinci 1989 do Československa a na vlastní oči viděl, jakým směrem se události vyvíjejí, pojal úmysl přestěhovat *Listy* do vlasti. Při té příležitosti se rozhodl upustit od nyní už anachronického podtitulu „časopis socialistické opozice“ a nahradit ho podtitulem „samostatný časopis“ a také obnovit složení redakční rady, v níž se po boku zástupců exilu nyní objevili i členové domácí opozice. Jak upozorňoval v dopise své spolupracovníky, hrozilo, že v atmosféře, která převládala v Praze („hystericky antikomunistická a v poslední době víc zaměřená proti exkomunistům z roku '68 než proti Jakešovi a Biřákovi“), nebudou uznány „historické zásluhy“ posrpnové emigrace. Bylo tedy nezbytné „se do toho pustit“, aby se *Listy* staly „kritickým časopisem nového konformismu“.¹⁰⁶ Jinými slovy, začala nová fáze, charakterizovaná pokusem přispět k utváření levicové, nyní už postkomunistické identity, ale bez opomíjení zkušeností pražského jara a dvacetileté konfrontace s normalizací.

Z italštiny přeložila Alice Flemrová

Stat' vznikla v rámci grantového projektu Grantové agentury České republiky „O nový československý model socialismu: Interdisciplinární týmy při Československé akademii věd v 60. letech“, registrační číslo 13-31490S panelu č. P410.

105 Odstředivé tendence v kruzích posrpnového exilu vyplávaly na povrch již na schůzce skupiny *Listy*, která se konala v Bodenrodu u Frankfurtu nad Mohanem ve dnech 13. a 14. října 1989. Dva dlouholetí spolupracovníci, Zdeněk Mlynář a Adolf Müller, zde oznámili, že už dál nechtějí být členy redakční rady. (Viz Shromáždění Skupiny *Listy*. In: *Listy*, roč. 19, č. 6 (prosinec 1989), s. 12; MÜLLER, Ada: Poznámky k opoziční politice. In: *Tamtéž*, s. 50 n.) O potížích s Mlynářem se zmiňoval Pelikán v dopise Müllerovi ještě dříve, 30. srpna 1989 (AÚSD, f. Adolf Müller, k. 18). Sděloval mu, že nedokázal Mlynáře přesvědčit, aby zůstal v koordinačním výboru skupiny *Listy*, a komentoval to slovy: „Zřejmě chce jednat zcela 'sólově' a orientuje se na perspektivu, že by jednoho dne mohl být pozván do Moskvy a že by ho přijal Gorbačov. Snad (nevím) si myslí, že to bude pro něho snadnější (či pro Sověty), když nebude v nějakém exilovém seskupení.“

106 Nedatovaný dopis (z počátku roku 1990) Jiřího Pelikána „milým přátelům“, tedy členům redakční rady *Listů* (AÚSD, f. Adolf Müller, k. 18).